

KÂDÎ ABDÛLCEBBAR'DA MÛTEVÂTİR TEORİSİ*

Abdulvasıf ERASLAN
Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Şırnak
Assistant Professor, Şırnak University Faculty of Theology, Şırnak
abdulvasiferaslan@gmail.com
orcid.org/0000-0002-5061-1112

Öz

İnsanlar sahip oldukları bilginin bir kısmını akıl ve duyu organları vasıtasıyla elde ederken diğer bir kısmını da haber vasıtasıyla elde etmektedir. Geçmişte meydana gelen olaylar, yaşamış şahsiyetler, görmediğimiz uzak memleketler hakkında bilgi elde etmemizi sağlayan yegâne kaynak haberdur. Dolayısıyla müşahedeye dayanmayan ve düşünce yoluyla elde edilmeyen bütün bilgilerin kaynağı "haber"dir. Haberler içerisinde kesin bilgi ifade eden kısım ise mütevâtirdir. Hicri 4. asırda haberle ilgili tartışmaları ayrıntısıyla ele alıp eserlerinde bunu derli toplu bir nazariyye şekline işleyen alimlerden biri de akli istidlâl önem vermesiyle ön plana çıkan Mu'tezile mezhebine mensup olan Kâdî Abdülcebbar'dır (ö. 415/1025). O, haber ve haberin bilgi değeri konusunda eserlerinde müstakil başlıklar açmış ve bu konudaki görüşlerini çeşitli şekillerde temellendirmiş, haberi bilgi kaynağı olarak kabul etmeyen Sümeniyye ve nübüvvet müessesesini kabul etmeyen Berâhime'ye karşı akli ve nakli istidlâl metotlarını kullanarak İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an, Sünnet ve icmâ'nın savunuculuğunu yapmıştır. Bu çalışmada Kâdî Abdülcebbar'ın mütevâtir nazariyesi üzerinde durulmuştur. Onun görüşleri tespit edilirken ansiklopedik bir hüviyete sahip *el-Muğni* adlı eseri esas alınmıştır. Kâdî, hem haberi bilgi kaynağı olarak görmeyenlerle mücadele etmek hem de İslam'ın temel kaynaklarını temellendirmek üzere mütevâtir haberi rasyonel bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Bunun için de insanlar nezdinde itibar gören, geçerli olan, daha nesnel ve rasyonel bir hüviyete sahip âdetullahı veya tabiat kanunları anlamına gelen "el-âde" kavramını kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Mütevâtir haber, Kâdî Abdülcebbar, Zarûrî bilgi, el-Âde.

QĀDĪ ABD AL-JĀBBĀR'S THEORY ON MUTAWATIR

Abstract

Humans acquire some part of their knowledge through reason and senses while they obtain some other part of it by means of khabar. The khabar is the only source of acquiring knowledge about the incidents that occurred and people who lived in the past, and the remote places that we have not seen. Therefore, the source of all kinds of knowledge, which are not based on observation and not gained through reasoning, is khabar. Among the khabars, the part that provides certain knowledge is mutawâtir. In the 4th century Hijri, one of the scholars who examined the discussions about khabar thoroughly and dealt with this issue in their works in an orderly manner, is Qādī 'Abd al-Jabbār, a member of Mu'tazila school, who stands out by putting an emphasis on the reasoning. He opened separate chapters in his

* Bu makale Kâdî Abdülcebbar'da Haber Nazariyesi başlıklı doktora tezinden alıntılanarak hazırlanmıştır. /This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Kâdî Abdülcebbar'da Haber Nazariyesi", (PhD Dissertation, Dicle University, Diyarbakır/Turkey, 2019).

works concerning the khabar and its value as a kind of knowledge and grounded his opinions regarding this matter in various ways. Moreover, he advocated the Qur'an, Sunna, and Icma', which are the primary sources of Islam, against the Sumaniyyah, who do not consider the khabar to be a source of knowledge and the Barahima, who do not accept the prophethood, using the methods of intellectual and revelational reasoning. In the present study, Qāḍī 'Abd al-Jabbār's theory of mutawātir has been accentuated. While determining his ideas [on this matter], his book, named *al-Mughnī*, which has encyclopedical characteristics, has been used as a starting point. Qāḍī attempted to put mutawātir khabar on a rational ground both to confront those who did not count the khabar as a source of knowledge and to substantiate the primary sources of Islam. To do so, he used the term "ādatullāh", which was more sustainable and valid in the eyes of people and which has a more objective and rational character, or "al-adah" meaning the laws of nature.

Key Words: Kalām, Mu'tazila, Mutawātir khabar, Qāḍī, Necessary knowledge, al-'Ādah.

Atıf / Cite as: Eraslan, Abdulvasıf. "Kāḍī Abdülcebbar'da Mūtevātir Teorisi". *Kader* 17/2 (Aralık 2019): 437-473.

SUMMARY

In Islamic thought, the issue regarding the sources of human knowledge has been discussed by scholars since the first period. Because the Qur'an, Sunna, the miracles of Prophet Muhammad and icma' fall into the category of the khabar, this issue has been at the center of their attention. The khabar, in particular, and the mutawātir khabar, in general, are considered to be a source of knowledge by scholars. After the emergence of the Mu'tazila school, at the beginning of the 2nd century Hijri, this term attained its place in the literature. The aspiration to prove the miracles of the Qur'an and Prophet Muhammad against the anti-Islamic discourses played a significant role in the formation of this concept. Moreover, this term, which was also used to invalidate the arguments of some sects, has obtained its terminological meaning in time.

One of the representatives of Mu'tazila school, who stood out with its rational approach, living in the 4th century Hijri, is Qāḍī 'Abd al-Jabbār. He treated the khabar in an epistemological aspect and categorized it. Qāḍī, who benefitted from the knowledge of the scholars that predated him, produced a particular theory about the mutawātir khabar.

In our study, the mutawātir theory that Qāḍī 'Abd al-Jabbār developed has been discussed. The author's works being in the first place, the relevant books of some scholars, who lived before or after Qāḍī, have been examined. The authenticity of the emerging ideas is attempted to be determined using the methods of comparison, analysis, synthesis, criticism, and evaluation.

The Barahima and Sumaniyya sects, who do not regard the khabar as knowledge value, and their opinions about the khabars, set the background of Qāḍī 'Abd al-Jabbār's discussions concerning the khabar. Accordingly, their identities and views related to the issue in question are shortly mentioned. The fact that the information in the sources are limited and at variance with each other prevents the identities of these people from being clarified. However, we can note that we have reached a

sufficient level of understanding about the khabar and its value as a type of knowledge.

The necessary knowledge, which means, when used with the term “*ilm*,” “a type of knowledge that occurs in us involuntarily and that we cannot strip ourselves of it in any way” is defined by Qāḍī ‘Abd al-Jabbār in the way that “a type of knowledge that we cannot free ourselves from it at all.” The part of the khabars that he refers to, and that has the characteristics described above in terms of knowledge, is the mutawātir khabar. Accordingly, the mutawātir khabar signifies the necessary knowledge.

In the opinion of Qāḍī, the first quality that a type of knowledge must possess to be regarded as the mutawātir khabar or to mean the necessary knowledge is that the khabar, which an informant has apprised, must be one of the things they know necessarily. The second one is that the number of informants must be more than four, that is to say, the information must be conveyed at least five people. These above-stated qualities that are counted as necessary to describe a khabar as mutawātir amount to the minimum requirements. In other words, each khabar, having these qualities, is not labeled as mutawātir. However, if a khabar is mutawātir, it implies that this khabar is of these foregoing qualities. According to Qāḍī, none of the aforesaid numbers have a priority over the others, even though the source of inspiration for the numbers of the informants is the Qur’an. The mutawātir khabar must also have the “sufficient” condition along with the minimum required qualities. That is, it must be narrated by a community that is almost impossible to unite with each other to lie. Also, there must not be a factor that necessitates this community to lie. Moreover, it must be known that this community has not united in lying, and this information must be clear to the degree that it does not contain any doubt or confusion.

According to him, it is not clear how many people this community consisted of; therefore, it is also unclear the number of people that are required to be the source of the khabar, so that the knowledge occurs. Furthermore, for a khabar to be mutawātir, its narration must be adjoining. As stated by Qāḍī, such conditions as that all of the informants or at least one of them must be Muslim or *hujjat*, that the khabar is not confirmed or repudiated, and the remaining stipulations related to the other qualities of informants are invalid because of the lack of evidence. According to him, we must refrain from commenting on unproven issues.

As maintained by Qāḍī, concerning the knowledge that is necessarily ensued by khabar, we do not have to examine the state of each informant. For the informant, in whom the knowledge has emerged, is not known *per se*. Consequently, it is not possible to search for this informant and obtain information about him. In this type of knowledge, lack of information about the states and qualities of informants does not weaken the necessary knowledge, which is the basis of the khabar.

According to Qāḍī, the way to acquire knowledge of the past is *al-‘Ādah*. This principle, which is plausible, well known and continuous in the eyes of people, is only applicable to the khabars that provide the necessary knowledge, i.e.,

mutawâtir. Qâdî grounds the khabar expressing necessary knowledge on customs and regards Allah as the true owner of the resultant knowledge. That is to say, the necessary knowledge produced is a result of an act of God; thus, the necessary knowledge is not a human act. Accordingly, the involuntary acts and the acts that we cannot prefer to perform their contraries are not our actions. In the opinion of Qâdî, that this khabar indicating knowledge happens within the frame of law of *al-Adah* through the agency of Allah. Allah can create this at the first stage, just as He can create it with few or many people. Custom runs in a way that humans do not unite with each other to lie as long as there is a uniting invitation. The trueness of the khabar in itself is a uniting trait for humans. Because there is not a common aspect in false khabar, people cannot unite in lying, provided that there is not a reason, which unifies people in terms of fear, benefit, or in the communal sense.

Qâdî attempts to base the narration of khabar on rational grounds through the psychological and sociological aspects of human. Qâdî, who put the mutawâtir khabar into the category of the necessary knowledge, substantiated the argument that the khabar signifies knowledge using the term "*al-'Ādah*," which has an ontological nature. Then he considered this to be an act of God.

Giriş

Kâdî Abdülcebbâr, kelâm konusunda müstakil bir bilgi teorisine sahip olan düşünürlerden birisidir. Meşhur *el-Muğnî* adlı eserinin "en-Nazar" ve "el-Me'ârif"ten söz eden on ikinci cildinde "bilgi", aynı eserin on beş, on altı ve on yedinci ciltlerinde bilgi kaynağı olarak kabul ettiği "haber" konusuna yer vermiştir. Kâdî, haber konusunu işlerken kendi görüşlerine muhalefet eden ve haberi bilgi aracı olarak kabul etmeyen Sümeniyye ve Berâhime'ye karşı cephe almıştır. Bu fırkaların kimliği hakkında bilgi vermeyen Kâdî, bunların sahip oldukları görüşleri eleştirisiyle birlikte vermiştir. Konunun arka planını tahlil edebilme adına bu iki fırkanın kimliğine ve habere dair sahip oldukları görüşlere kısaca değinmekte fayda vardır.

Mâturîdî (ö. 333/944)¹ Hevârizmî (ö. 387/997)² Cevherî (ö. 400/1009)³ Bağdâdî (ö. 429/1037)⁴ Birûnî (ö. 440/1048)⁵, İbnü'n-Nedîm (ö. 687/1288)⁶ gibi alimler Sümeniyye'nin kim oldukları hakkında bizlere bilgi vermekle birlikte, bunların

¹ Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2001), 152.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Havârizmî, *Mefâtîfu'l-Ulûm* (Beyrût: Dâru'l-Menâhil, 2008), 46.

³ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh (Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye)* (Kahire: Daru'l-Hadîs, 2009), 562.

⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî el-İsferâyînî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995), 370.

⁵ Ebu Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Fi Tahkiki Mâ Lil-Hind* (Haydarabad: y.y, 1958), 15; Ahmet Güç, "Sümeniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 132.

⁶ İbnü'n-Nedîm Ebu'l-Ferec Muhammed b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 419.

aktardıkları malumatlar birbiriyle örtüşmemektedir. Konuyla ilgili çalışma yapan Yusuf Ziya Yörükân⁷ ve Arslan⁸ da bu fırkaların kimliği hakkında kesin bir neticeye ulaşamamış, vardıkları sonuçlar birer ihtimalden ibaret kalmıştır. Dolayısıyla bu fırka; Tibet Budiliği, Şamanlık, Budizm, Dehriyye'nin bir kolu, Sümen halkı, Şumeniyye veya Sümeniler'den herhangi biri olabilmektedir.

Yapılan araştırmalar sonucunda Sümeniyye ve Berâhime'nin etnik kimlikleri hakkında kesin bir şey söylenemezse de sahip oldukları görüşler hakkında net bir şey söylemek mümkündür. Zira kendilerinden söz eden kaynakların vurguladıkları hususlar aynı doğrultuda olup birbiriyle örtüşmektedir. Özellikle haber konusuyla ilgili görüşleri son derece açıktır. Çalışmamız için de önemli olan, onların sahip oldukları bu görüşleridir.

Kâdî, Sümeniyye ve Berâhime'nin haber konusundaki görüşlerini ayrıntısıyla bizlere aktarmakta ve bunları tenkid etmektedir. Ancak o da Sümeniyye ile ilgili haberleri bizzat kaynağından almamış olacaktır ki *حكى الناس عن السمينة أنها تقول في الاخبار* "İnsanlar, Sümeniyye'nin ülkeler ile ilgili haberler hakkında şöyle dediklerini naklettiler..."⁹ ifadesiyle konuya başlamıştır. Kâdî'nin aktardığına göre Sümeniyye'nin başlıca görüşleri şunlardır:

Ülkelere, krallara vs. dair haberler sahih değildir. Bu tür haberin sıhhatiyle ilim meydana gelmez. İnsan sadece tanıklık ettiği şeyin bilgisine ulaşabilir. İşiten kişinin, yalan veya doğru olduğunu ayırt edemediği bir sözün sıhhatini bilmesi imkânsızdır. Eğer haber ilim elde etmede bir yol olsaydı, haberin sonu değil başı bilgi ifade ederdi. Dolayısıyla tekrarına da ihtiyaç olmazdı. Eğer haber bilgi kaynağı oluyorsa, idrak gibi tekrarına gerek kalmadan bilgi meydana getirmeliydi.¹⁰

Kâdî Abdülcebbar'dan sonra Bağdâdî (ö. 429/1037)¹¹, Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044)¹², Ebû Ya'lâ el-Hanbelî (458/1066)¹³, Nesefî (ö. 508/1115)¹⁴, er-Râzî (ö.

⁷ "Şemeniyye" veya "Sümeniyye" hakkında verilen bilgilerin Tibet Budiliği veya Şamanlığa ait olabileceğine dair bk. Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), 138, "İslam Menabiinde Şamanlık", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* yıl: 5/21 (İstanbul: Bürhanettin Matbaası, 1931), 45.

⁸ Sümeniyye'nin Budizm olarak anlaşılacağına dair bk. Hammet Arslan, "Maturidi'nin Eleştirdiği "Sümeniyye" Budizm midir?", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik Maturidilik-*, Kastamonu Üniversitesi Matbaası: 2017), 2: 535.

⁹ Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, thk. Hıdır Muhammed Nebhâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 15: 336.

¹⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 336.

¹¹ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, 370-371.

¹² Şerîf el-Murtazâ Alî b. el-Hüseyn Mûsâ el-Mûsevî, *ez-Zerî'a ilâ Usûli'ş-Şerî'a*, thk. İmâm Sâdık müessesesinde bulunan bir ilmi komisyon (İrân: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 2008), 344, 345.

¹³ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ el-Halîlî el-Bağdâdî, *el-Mutemed fî Usûli'd-Din*, thk. Vedî Zeydân Hadâd (Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1986), 19.

¹⁴ Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebîretü'l-Edille fî Usûli'd-Din*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: DİB Yayınları, 1993), 24; Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 74.

606/1209)¹⁵ ve Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ (ö. 840/1437)¹⁶ da Sümeniyye'nin haber, nazar ve istidlâlin bir bilgi kaynağı olmadığı görüşüne sahip olduğunu ifade etmiş ve bilgi aracı olarak sadece duyu organlarını kabul ettiğini nakletmiştir.¹⁷

Sümeniyye'nin habere yaklaşımıyla ilgili bilgiler, yukarıda ismi geçen eserlerin neredeyse tamamında aynı doğrultudadır. Dolayısıyla her ne kadar kimlikleri açık olmasa da Sümeniyye fırkasının varlığı kesin olup habere dair görüşleri hakkında net bir bilgiye sahip olduğumuzu rahatlıkla söyleyebiliriz. Buna göre Sümeniyye, bilgi aracı olarak sadece duyuları kabul etmekte; haberi ve dolayısıyla haberin bilgi değerini kabul etmemektedir.

Sümeniyye'nin kimliği hakkındaki tartışmalar, Berâhime için de söz konusudur. Ancak genel kanaat, bunların Brahmanlar oldukları yönündedir.¹⁸ Bakillânî (ö. 403/1013), bunlardan bir kısmının nübüvveti inkâr ettiğini ve Allah'ın Peygamber göndermesinin caiz olmadığını bir kısmının da sadece Hz. İbrâhîm'i peygamber olarak kabul ettiklerini, ondan başka diğer peygamberleri kabul etmediklerini aktarmaktadır.¹⁹ Şehristânî, nübüvveti inkâr ettiklerini ve aklen bunun imkansız olduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir.²⁰ Neseî (ö. 508/1115)'nin aktardığına göre Berâhime, haberi bilgi kaynağı olarak kabul etmemektedir.²¹

Kâdî Abdülcebâr, her ne kadar kimlikleri hakkında bilgi vermese de Berâhime'nin görüşleri hakkında yeterli derecede bilgi vermektedir. Buna göre Berâhime, akli mutlak imam ve her şeyin ölçütü olarak kabul ettiğinden Peygamber'e ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir. Onlara göre Peygamberlerin getirecekleri şeylerin akla muvafık olması durumunda Peygamberlere ihtiyaç olmaz. Peygamberlerin getirdiklerinin akla muhalif olması durumunda ise

¹⁵ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl fî İlmi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî (b.y., Müessesetü'r-Risâle 1997), 4: 228.

¹⁶ el-Murtazâ, Sümeniyye'nin haberle ilgili düşüncelerini maddeler halinde şöyle özetlemektedir: Birincisi; yiyecekler tek cins oldukları gibi haberler de tek cinstir. Dolayısıyla ilim ifade edip etmeme konusundan birbirinden farklı olmaları doğru değildir. İkincisi; cümle/çoğunluk birlerden meydana gelmiştir. "Bir" ilim ifade etmediği gibi cümle de ilim ifade etmez. İlim ifade etmesi açısından bunların birbirinden farklı olması doğru değildir. Çünkü bu durum bilinen iki şey arasındaki çelişkiye sebep olmaktadır. Bazen bir hususta haber mütevâtir olurken, daha sonra bunun aksine bir durum da mütevâtir olabilmektedir. Bu durum, Yahudi ve Hristiyanlara Hz. İsa'nın "benden sonra peygamber yoktur" sözünün tasdik edilmesinin önünü açmaktadır. Zira bu haberi nakledenler büyük bir gruptur. Üçüncüsü; haberden meydana gelen itikadla müşahedeye dayanan itikad arasında fark vardır. Müşahedeye dayanan bilgi daha kuvvetlidir. Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *Kitâbu Minhâci'l-Vusûl ilâ Meânî Mi'yâri'l-Ukûl fî İlmi'l-Usûl* (Benhâ (Mısır): Müessesetü'l-İhlâs Li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2005), 375-376.

¹⁷ Halîfî, *el-Mutemed fî Usûli'd-Dîn*, 19.

¹⁸ Günay Tümer, "Berâhime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 332. Berâhime'nin kimliği ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Şener Koloğlu, "Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1 (2004): 159-193.

¹⁹ Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım Ebû Bekir el-Bâkallânî, *Kitâbu't-Temhîd*, tas. Richerd Yusuf Mekariji el-Yesû'î (Bejrût: Mektebet'ş-Şarkıyye, 1957), 104.

²⁰ Ebû'l-Feth Muhammed Abdilkerim b. Ebî Bekir Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihel* (b.y., Müessesetü'l-Halebî, ts.), 3: 95, 96.

²¹ Neseî, *Tebîretü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, 24; Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*, 74.

reddedilmesi gerekir.²² Dolayısıyla Berâhime'ye göre Allah'ın Peygamber göndermesi caiz değildir.²³ Bunun bir neticesi olarak onlar, Peygamberliği yalanlamaktadırlar.²⁴

Görüldüğü gibi Berâhime, daha çok nübüvvet karşıtlığı söylemleriyle alimlerin kitaplarında kendinden söz ettirmiş ve bu doğrultuda tenkide uğramıştır. Bunların görüşlerine karşı nübüvvet müessesesini savunanlardan biri Kâdî Abdülcebâr olmuştur. O, sadece nübüvvet konusu değil bununla bağlantılı olan haber konusunda da Berâhime'yi tenkid etmiştir. Dolayısıyla Berâhime doğrudan olmasa da Kâdî Abdülcebâr'ın haberle ilgili tartışmalarında yer edinmiştir.

Kâdî Abdülcebâr'ın söz konusu fırkalar karşısındaki tutumuna gelince öncelikle mütevâtir haberin Kâdî'nin haber taksiminde nerede durduğuna bakmak gerekir. Kâdî, haberi temel iki kategoride ele almıştır. Bunlardan birincisi ilim/bilgi ifade eden; ikincisi ise amel gerektiren haberler şeklindedir.²⁵ Kâdî, bu kategorideki her bir haberi de farklı başlıklar altında ele almış ve incelemiştir. Bunlardan biri olan ilme/bilgiye götüren haberi, *el-Muğnî* adlı eserin on beşinci cildi içerisinde,²⁶ amel gerektiren haberi de aynı eserin on yedinci cildi içerisinde eş-Şer'îyyât konusu içerisinde ele almıştır.²⁷ Ona göre herhangi bir fayda içermesi açısından haberler, şu üç kısma ayrılmaktadır:

Birincisi; zarûrî bilgiye götüren, ikincisi; taşıdığı mananın doğruluğuna (sıhhatine) işaret eden, üçüncüsü; zanna dayanan dolayısıyla amel gerektiren haberlerdir. Kâdî'ye göre dinî konuların dâhil olabileceği haber kısımları bunlardan ibarettir.²⁸ Bu taksimatın birinci kısmı, zarûrî bilgiye; ikinci kısmı, nazarî/istidlâlî bilgiye; üçüncü kısmı da zann-ı gâlibe tekabül etmektedir.²⁹

Haberlerin taksimi konusunda Kâdî'ye isnat edilen, yaygın olarak bilinen ve daha önceleri İsâ b. Ebân³⁰ tarafından da kullanılan diğer bir taksimat ise; "Doğru olduğu bilinen, yalan olduğu bilinen ve bu iki kategoriden hangisine girdiği bilinmeyen haberler" şeklindedir.³¹ Ancak "*el-Muğnî*"de bu taksimata yer

²² Kâdî, *Kitâbu'l-Mecmû'*, 3: 445.

²³ Kâdî, *el-Muğnî*, 14: 276.

²⁴ Bk. Kâdî, *el-Muğnî*, 14:161. Berâhime'nin peygamberlik müessesesini kabul etmediklerine dair ayrıca bk. Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed Umâra (*Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde) (Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1987), 263.

²⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 317.

²⁶ Aynı cildin 316. sayfasından itibaren cildin sonuna (s. 405'e) kadar devam edecek "el-Kelâm fi'l-Ahbâr" adıyla müstakil bir başlık açmıştır. Bk. Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 316.

²⁷ Ancak Kâdî, burada "Amel Gerektiren Haber Yerine" "el-Kelâm fi Haberî'l-Vâhid" şeklinde bir başlık açmıştır. Ancak bu kısım, yazma eserin iyi korunamamış olmasından dolayı okunamaz haldedir. Bk. Kâdî, *el-Muğnî*, 17: 319.

²⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 327.

²⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 334.

³⁰ Bk. Ahmed b. Alî Ebû Bekir er-Râzî el-Heneffî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, (Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 1994), 3: 35.

³¹ Ebu'l-Hasen Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdilcebâr b. Ahmed b. el-Halil b. Abdillâh el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yay., 2013), 520; aynı taksimat için bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3: 35; Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf b.

verilmemiştir. Bu taksimatın yer aldığı *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* adlı eserin Kâdî'ye aidiyeti ise tartışmalıdır. Dolayısıyla *el-Muğnî*'de kullanılan taksimat üzerinden çalışmamızı şekillendireceğiz. Söz konusu haberlerin tamamı, çalışmamızın kapsamı dışındadır. Bu kısımlardan sadece zorunlu bilgi ifade eden haberi ele alacağız. Bu kısım haber de mütevâtire denk düşmektedir.

1. Zorunlu Bilgi İfade Eden Haber (Mütevâtir)³²

“Zarûrî” kavramı, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de sözlük anlamıyla “الاجاء/zorlama”, örfî anlamıyla “cinsi itibariyle gücümüz dahilinde (yapabileceğimiz) olması şartıyla irademiz dışında meydana gelen şey” olarak tarif edilmiştir.³³ Örneğin; gücümüz dahilinde olduğu için “zarûrî hareket” denilirken, gücümüz/makdurumuz dahilinde olmadığı için, zarûrî renk denilmez. “Zarûrî” kavramı mutlak anlamda kullanıldığında bu anlama gelmekteyken³⁴ “ilim” kavramıyla kullanıldığında ise “irademiz dışında bizde meydana gelen ve hiçbir suretle kendimizden soyutlayamadığımız bilgi” manasına gelmektedir.³⁵ *Şerh*'te yapılan ikinci bir tarif ise şöyledir: “Nefiste nefyedilmesi mümkün olmayan ve hiçbir surette şüpheye mahal bırakmayan bilgidir.”³⁶

Kâdî, *el-Muğnî*'de zarûrî bilgi için şunu söylemektedir: “Hiçbir şekilde sakınmadığımız (sakınmanın imkânsız olduğu) bilgidir.”³⁷ Yani ister bir sebebe bağlı ister başlangıç (ibtidâen) itibariyle olsun tecrübe sonucu veya âdeten; hayatın doğal akışı/tabiat kanunları çerçevesinde kişide meydana gelen bilgidir/ilimdir.³⁸

Muhammed el-Cüveynî, *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyda (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1: 222.

³² Bu başlık *el-Muğnî*'de şu ibareyle ifade edilmiştir: صفات الخبر المؤدي للعلم الضروري bk. Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328.

³³ *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*'de akliyat alanındaki zarûrî bilgi iki kısma ayrılmıştır: Birincisi; bizde doğrudan/ibtidâen (a priori) hâsil olan/meydana gelen bilgidir. Kendimizle alakalı istek, nefret, arzulamak, zan, inanç vb. gibi oluşan bilgiler bu kabildendir. Bu kısım da aklın gücü dahilinde olanlar ve olmayanlar diye ikiye ayrılır. Aklın gücü dahilinde olmayanlara, “Zeyd'i daha önce gördüğümüz bir kişi olarak bilmemiz” örnek verilebilir. Allâh katından doğrudan verilen bir bilgi olduğu halde, aklın gücü dahilinde kabul edilmez. Bundan dolayı akıl sahibi insanların, Zeyd'i müşahede ile ilgili durumları farklılık arz etmektedir. Kimisi onu gördüğünde tespit eder, kimisi de edemez. (Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 23.) Aklın gücü dahilinde olanlar ise bir kısım haberlere dayanan ve dayanmayan olmak üzere ikiye ayrılır. Habere dayanmayanlara; “zatın varlığı veya yokluğu, varlığın ise kadîm veya hâdîs olduğu bilgisi” örnek verilebilir. Habere dayanan ve aklın gücü dahilinde olan a priori bilgiye örnek ise; fiilin faile bağlı olduğu ve bununla alakalı hasen ve kabih olması açısından fiilin hükümleri zikredilebilir. İkincisi; herhangi bir yöntemle/yolla veya bunun yerine geçebilecek bir metotla kişide meydana gelen bilgidir. İdrak edilen şeyleri bilmemiz buna örnektir. Çünkü bu bilgiyi elde etmenin yolu idraktır. Kâdî, *el-Muğnî*, 12: 78; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 24.

³⁴ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 22.

³⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 12: 77; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 22.

³⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 345; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 23.

³⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 12: 77; Ayrıca, Kâdî'ya göre, isteğimizle meydana gelmeyen ve aksini tercih edemediğimiz eylemler bizim eylemlerimiz değildir.

³⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 8: 28.

Mütevâtir kelimesi ise (وتر) kökünden türemiş olup sözlükte, tabi olma, peş peşe gelme, az bir zaman aralığıyla tekrar meydana gelme ve kesinti olmaksızın peşi sıra meydana gelme anlamlarına gelmektedir.³⁹ Bu kavram, sözlük anlamı itibariyle Kâdî tarafından; (إنقضاض الكواكب و تواتر حدوثه بعد الرسول) “Yıldızların kayması ve Hz. Peygamber’den sonra peş peşe meydana gelmesi” şeklinde kullanılmıştır.⁴⁰

Bu kavramın ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemekle birlikte, delil olabilecek haberin tanımı üzerindeki tartışmalar neticesinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür.⁴¹ Mütevâtir haber kavramının yer verildiği ve elimizde mevcut en eski kaynak Şâfiî’nin *Cimâu’l-İlm* adlı eseridir. Ancak bu eserde de mütevâtire dair herhangi bir tanıma yer verilmemiştir.⁴²

Kâdî, *Usûlu’l-Hamse, Tesbîtu’d-Delâilü’n-Nübüvve, Fadlu’l-İ’tizâl* adlı eserlerinde ve *el-Muğni’*nin on altı, on yedi, yirincinci ciltlerinde “mütevâtir” kavramına sık sık yer vermiş, ancak burada da “mütevâtir haber” şeklinde müstakil bir konu başlığı açmamıştır. O, mütevâtir haberi topluluğun haberi üzerinden okumuş ve gerekli şartları burada açıklığa kavuşturmuştur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâdî’den önce *خير الجماعة* “topluluğun haberi” kavramını Şâfiî kullanmıştır.⁴³ Kâdî’den sonra bu kavramın kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Kâdî Ebû Ya’lâ (ö. 458/1066)⁴⁴, Şîrâzî (ö. 476/1084)⁴⁵ ve Âmidî (ö. 631/1233)⁴⁶ bu kavrama yer verenlerden bazılarıdır. Bu alimlere göre, haberu’l-cemâ’a bilgi değeri açısından zannî bilgi ifade eden haberden daha üst bir mertebede olup bunlardan bir kısmı mütevâtir olabilirken diğer bir kısmı da bu niteliğe sahip değildir.

“Topluluğun haberi” kavramı, Kâdî tarafından da iki farklı niteliğe sahip haberler için kullanılmıştır. Bunlardan birincisi; çoğunluğun tanıklık edip aktardığı haberdir. Kâdî’nin ifadesiyle bu tür haberler, epistemolojik açıdan zarûrî bilgi ifade etmektedir. Topluluğun kaynaklık ettiği haberin bu kısmı, “mütevâtir haber”dir. İkincisi ise topluluğun huzurunda meydana geldiği halde az kişi tarafından nakledilen ve çeşitli karinelerle desteklenmiş olan haberlerdir. Bu tür haber de taşıdığı bilginin sıhhatine işaret ettiğinden nazarî bilgi ifade eden haber kapsamında değerlendirilmiştir. Biz de çalışmamızda sırasıyla mütevâtir haberde asgari şart, yeter şartı, sayı problemi, muhbirin durumu âdet ilkesinin konumu ve ifade ettiği bilginin niteliği hususlarına yer vermeye çalışacağız.

³⁹ Muhammed b. Mukrîm el-İfrîkî el-Mısırî İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “وتر” mad, (Beyrût: Dâru Sâdir, 1993), 5: 275.

⁴⁰ Bkz. Kâdî, *el-Muğni*, 15: 203.

⁴¹ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, (Ankara OTTO Yay., 2012), 115.

⁴² Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Cimâu’l-İlm* (b.y., Dâru’l-Âsâr, 2002), 33, 34.

⁴³ Bkz. Şâfiî, *Cimâu’l-İlm*, 39.

⁴⁴ Ebû Ya’lâ Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ el-Bağdâdî el-Halîfî, *el-Udde fi Usûli’l-Fıkh*, thk. Ahmed b. Alî Seyr el-Mubârekî (Riyad: 1990), 3: 850, 1022, 1023.

⁴⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tabsire fi Usûli’l-Fıkh*, thk. Muhammed Hasan (Dimeşk: Dâru’l-Fıkr, 1972), 1: 364.

⁴⁶ Ebû’l-Hüseyin Seyyid’ü-Dîn Alî b. Ebî Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli’l-Ahkâm*, thk. Abdurrazzak Afîfî (Beyrût: Mektebetü’l-İslâmî, ts.), 2: 17,24.

1.1. Mütevâtir Haberde Asgari Şart

Kâdî, haberin zarûrî bilgi ifade edebilmesi için gerekli olan asgari ve yeter şartına açıklık getirmiştir. O, zarûrî bilgi ifade eden haberler için gerekli şartları farklı başlıklar altında ele almıştır. Bunlardan asgari bulunması gerekenler, zarûrî bilgi ifade eden haber konusunda; yeter şartı olan mütevâtir için gerekli şartlar ise topluluğun haberi konusunda aktarılmıştır.

Kâdî'ye göre zarûrî bilgiye götüren haberde şu iki özelliğin bulunması gerekmektedir: Birincisi; muhbirlerin⁴⁷ verdiği haber, zarûrî olarak bildikleri şeylerden olmalıdır. Yani muhbirlerin, verdikleri haberi bilmeleri yeterli değildir.⁴⁸ Bununla beraber muhbirlerin mükteseb bilgiye dayandıkları haberleriyle de ilim meydana gelmez.⁴⁹ Haberlerinin doğruluğunu bildiğimiz kişilerin, haber verdikleri şeyi zarûrî olarak biliyor olması gerekmektedir.⁵⁰

Kâdî, bu şartı şu şekilde temellendirmektedir. Muhbirlerin nazârî bilgiye dair haberlerin doğruluğu ile zarûrî bilgi meydana gelmez. Bunun nedeni ise muhbirlerin istidlâl açısından haber verdikleri şeyleri bilip bilmediklerinin tarafımızca bilinmemesidir. Bunların çoğunluğu mukallid olabildikleri gibi aktardıkları haberlerin, zan, şüphe veya taklide dayanıyor olması da muhtemeldir.⁵¹ Burada haberi aktaranların sayısal çokluğu yeterli görülmemiştir. Zarûrî bilgide ravilerin çok olmasıyla beraber, rivayet ettikleri haberi biliyor olmaları gerekmektedir. Yani haberlerinin kaynağı, zan veya şüphe taşınamalıdır. Bu durumda muhbirlerin habere inanmaları yeterli görülmemiştir.

Buna örnek olarak İmâmiyye fırkasının Peygamber dışındaki kişilere de mucize verilebileceğine dair haberleri zikredilebilir. Kâdî'nun aktardığına göre, İmâmiyye fırkasına mensup olanlar, bu yöndeki haberlerin ilim ifade edecek derecede yaygın olduğunu iddia etmektedirler. Ona göre her ne kadar yaygınlık kazanmış olsa da bu tür haberlere itibar edilmez. Çünkü bu tür haberleri aktaranlar mukallittirler. Bu tür haberleri aktaranlar, bu bilgiyi bizzat iddia sahiplerinden müşahede yoluyla elde etmiş değillerdir. Bu anlatılanlar, bizzat salih kişilerin reddettikleri iddialar olmasına rağmen, bazen cahiller tarafından ortaya atılıp yayılabilmektedir. Bu haberlerin mütevâtir olduğu iddiası doğru değildir.⁵² Dolayısıyla cehalet ve

⁴⁷ Kâdî, haberi aktaran kişi veya kişileri kast etmek üzere "ravi" kavramı yerine, daha çok "muhbir" kavramını kullanmaktadır.

⁴⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328, 350, 351, 372; Cüveynî, bu şartla birlikte, süreklilik arz eden adet gereği yalan üzere birleşmesi mümkün olmayan topluluğun kaynaklık etmesini mütevâtir için şart koşturmuştur. İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, (Kâhire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 318 vd.

⁴⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 349.

⁵⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 261, 351. Çağdaşı Bâkullânî de bu şart konusunda Kâdî'ya aynı görüştedir. Bk. Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım Ebû Bekir Bâkullânî, *Kitâbu't-Temhîd*, tsh. Richerd Yusuf Mekarîji el-Yesû'î (Beyrût: Mektebet'ş-Şarkiyye, 1957), 384. Kâdî'nun öğrencisi Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin aynı doğrultudaki görüşü için bk. Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. et-Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fikh*, thk. Muammer Hamidullâh, Ahmed Bekîr, Hasan Hanefî (Dimesk: el-Ma'hedu'l-İlmiyyi'l-Frensiyyi li'd-Dirâseti'l-Arabiyyi, 1965), 2: 558.

⁵¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 350.

⁵² Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 231.

bilgisizliklerinden dolayı doğru olması muhal olan bazı bilgileri salih zatlara isnat eden kişilerin haberlerini kabul etmek doğru değildir.⁵³

İkincisi ise; haber verenlerin sayısı dörtten fazla olmalıdır. Yani haber en az beş kişi tarafından aktarılmış olmalıdır.⁵⁴

Haberin ilim ifade edebilmesi konusunda Kâdî'nun bu şartı, delil ile alakalıdır. Ona göre haberin bilgi ifade edebilmesi için buna kaynaklık edecek kişi sayısı ile alakalı tek bir delil vardır. O da sadece dört kişinin haberiyle bilginin meydana gelmeyeceğiyle ilgilidir. Haber verenlerin sayıca dörtten fazla olması da cevaza işaret etmektedir. Her ne kadar haber verenlerin sayısı arttıkça ilmin meydana gelme olasılığının arttığı bilinse de buna işaret eden bir delilin bulunmamasından dolayı ravi sayısının fazla olması, bu konuda herhangi bir önceliğe sahip olmayı gerektirmez.⁵⁵

Kâdî'ye göre var olan delil de nefy yoluyla tespit edilmiştir. Bu durumu şu şekilde açıklamak mümkündür: Beş kişinin haberiyle, ilim meydana geldiği için bu şart koşulmamıştır. Dolayısıyla beş kişinin haberiyle ilmin meydana geldiğine dair bir delil yoktur. Ancak dört kişinin haberiyle bilginin meydana gelmediğine dair bir delil mevcuttur. O da şahitler konusundaki ayettir. Bu ayete göre "dört kişinin tanıklığıyla, hâkimin hüküm vermesi" ilim ifade ettiğinden dolayı değildir. Hâkimin kanaatine göre bu haber, ilim ifade etmiş olabildiği gibi etmemiş de olabilir. Bu hususta kesin bir şey söylenemez. Ancak bu konuda kesin olan bir durum söz konusudur. O da "eğer dört kişinin haberi, ilim meydana getirmiş olsaydı" hâkimin takdir hakkı kalmazdı. Dolayısıyla dört kişinin haberiyle doğrudan hüküm vermesi gerekirdi. Bunun aksi düşünülemez. Yani dört kişinin haberiyle kesin bilgi meydana geldikten sonra hâkimin aksi yönde karar vermesi düşünülemez. Zaten böyle bir durum (dört kişinin haberinin bilgi meydana getirmiş olması), hâkimin kararına gerek bırakmaz. Bu Allâh'ın kelâmında abes bir şeyin bulunmasına sebebiyet verecektir ki; bu da doğru değildir.⁵⁶

Hâkimin, tanıkların ifadesine başvurmasını bilgiye ulaşma yönünde bir çaba olarak gören Kâdî'ye göre, bir kişinin haberi ilim ifade etseydi, ikinci kişinin haberine müracaat etmeye gerek kalmazdı. Ya da dört kişinin haberiyle ilim meydana gelseydi, hâkimin kanaatine müracaat edilmezdi. İlim meydana gelmesine karşın, daha fazla sayıya ulaşma çabası da gereksizdir, dolayısıyla böyle bir eylem, abestir. Allâh, için böyle bir şey düşünülemez. Demek ki; bir, iki, üç ve dört kişinin haberiyle ilim meydana gelmemektedir. Bu da beşten az kişinin haberiyle bilginin meydana gelmediğinin bir kanıtıdır. Kâdî, bu noktadan hareketle muhbir sayısı "en az beş kişi olmalıdır" yönündeki görüşünü temellendirmeye çalışmıştır. Bu durum, sadece şahit vasfını taşıyan dört kişi için

⁵³ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 232.

⁵⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328. Haber kaynaklı zaruri ilmin tespiti nakil yoluylaadır. Bk. Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 225. Buna mukabil çağdaşı, el-Bâkılânî'ye göre haberin tevâtür olabilmesi için, haber veren kişi sayısının bir, iki, üç veya dörtten fazla olması gerekir. Dolayısıyla iki, üç ve dört kişinin haberiyle bilgi meydana gelebilir. Bâkılânî, *et-Temhîd*, 383.

⁵⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 364.

⁵⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 357.

değil normal muhbirler için de geçerlidir.⁵⁷ Kâdî'ye göre, her ne kadar müşahedeye dayanıyor olsa da bir ve dörde (dört dahil) kadar kişinin haberi ilim meydana getirmez.⁵⁸

Kâdî'ye göre haber verenler, zikrettiğimiz iki şartı taşıdığı sürece haberleri, marifete/bilgiye ulaştıran bir yol olmaya devam edecektir. O, zarûrî ilme götüren haberin özelliklerinden delile dayanan hususların bunlardan ibaret olduğunu dile getirmekte, bunun dışında herhangi bir delile dayanmayan şartların geçersiz olduğunu söylemekte ve şart koşulabilecek diğer hususlar hakkında tevakkuf etmektedir. Bu doğrultuda haberiyle zarûrî bilgi meydana gelebilecek alt ve üst seviyede ravi sayısının belirlenebileceğine dair herhangi bir delil yoktur. Bundan dolayı Kâdî, ravi sayısı dörtten fazla olması kaydıyla aktarılan herhangi bir haberin zarûrî bilgi meydana getirebilmesine cevaz vermiştir. Bununla birlikte delile dayanmayan başkaca şartların, insanın hareket alanını kısıtlayarak kişiye engel olmasını da doğru bulmamıştır. Dolayısıyla delile dayanmayan şartlar, hayatın olağan akışı içerisinde (âdeten) "tecvizi" engellemeyecek şekilde olmalıdır. Tecviz, "muhbir sayısı dörtten fazla olan her haber kesinlikle ilim ifade eder" anlamında değil, "ilim ifade edebilir" anlamındadır. Ona göre eğer haber ilim ifade etmişse, mutlaka muhbir sayısı dörtten fazladır. Yoksa; muhbir sayısı dörtten fazla olduğu için ilim ifade etmiştir anlamında değildir. Bununla birlikte bunun üst sınırını belirleyecek herhangi bir sayıdan da söz edilemez. Zira buna işaret edecek veya bunu belirleyebilecek herhangi bir delil yoktur.⁵⁹

Kâdî'ye göre muhbirlerin haberiyle ilmin meydana gelmesi zarûraten değil âdetendir. Dolayısıyla bir kimse neden dört kişinin haberiyle ilim meydana gelmiyor da daha fazla kişinin haberiyle meydana geliyor diyemez. Âdeten bilgiyi meydana getiren şey, özel bir sebep olabildiği gibi, maslahat da olabilmektedir.⁶⁰ Örneğin; bir haberin yetmiş kişi tarafından nakledilmiş olması ilmin meydana gelmesine delâlet etmez. Çünkü bunlar, sadece duyduklarını aktaran nakilciler olabilmektedirler. Dolayısıyla yetmiş kişinin istidlâl yoluyla bildikleri haberle ilim meydana gelmez. Haberlerden meydana gelen ilim zarûrî bir şekilde ve âdeten oluşur."⁶¹

1.2. Mûtevâtir Haberde Yeter Şartı

Bir haberin tevâtür niteliğine sahip olabilmesi için bazı şartları taşıması gerekmektedir.⁶² Söz konusu şartlardan asgari olanları zikrettik. Her ne kadar bu şartları haiz haberler, zarûrî bilgi meydana getirmeye aday olsa da herhangi bir kesinlikten söz edilemez. Haberin zarûrî bilgi ifade edebilmesi için asgari şartların yanında mûtevâtir için yeter şartını da taşıyor olması gerekmektedir.

⁵⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 355.

⁵⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 354.

⁵⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328; Îsâ b. Ebân de zararlı bilgi ifade edecek olan haber için herhangi bir sınır ve ravi sayısından söz edilemeyeceği kanaatindedir. Bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3: 35. Cessâs'ın da aynı görüşü savunduğuna dair ayrıca bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3: 53.

⁶⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 358.

⁶¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 373.

⁶² Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 202.

Kâdî'nın zarûrî bilgi ifade eden habere dair yaptığı tanımlardan biri de şudur: (أن العلم الضروري إنما يجب أن يقع متى بلغوا عددا و أخبروا عما علموه بالطرار "Zarûrî olarak bildikleri bir şeyden haber vermeleri şartıyla, ravi sayısı belirli bir sayıya ulaştığında zarûrî ilmin/bilginin meydana gelmesi gerekir." ⁶³ Kâdî, bu tanımda haberin zarûrî bilgi ifade etmesi için gerekli ravi sayısı için net bir rakamdan söz etmezse de bir topluluktan söz ettiği anlaşılmaktadır.

Kâdî'ye göre topluluk tarafından rivayet edilen haberlerin, sıhhat ve doğruluğuna hükmedebilmek için de haberin şu özellikleri taşıyor olması gerekir: Birincisi; yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun aktarmış olması gerekir. İkincisi; topluluğun yalan söylemesini gerektirecek herhangi bir etkenin bulunmaması gerekir. Üçüncüsü; topluluğu oluşturan kişilerin yalan üzere birleşmediklerinin bilinmesi gerekmektedir. Dördüncüsü; hiçbir şüphe ve karışıklık içermeyecek derecede duru olması gerekmektedir.⁶⁴ Kâdî, bütün bunları, tek şart kapsamında şu sözlerle ifade etmektedir: "Topluluğun genel durumundan, onların haber verenler/muhbir oldukları ve yalan söyleme gibi bir amaçlarının olmadığı bilinmelidir." Topluluğun, müşahede veya ona benzer bir yolla olayı haber vermeleri gerekir ki haber verilen şey hakkında herhangi bir şüphe kalmasın.⁶⁵

Kâdî, bu şartları bulunduran toplulukların, doğru söylediklerine hükmedilebileceğini söylemektedir.⁶⁶ Ona göre topluluğun kaç kişiden oluştuğu belli değildir. Aynı zamanda bilginin meydana gelebilmesi için habere kaynaklık etmesi gereken sayı da belirsizdir. Onun bu kavramdan kastı, "âdeten yalan üzere birleşmesi mümkün olmayan kalabalık" gruptur. Bunun için de net bir rakamdan söz etmek zordur. Kâdî'ye göre haberin mütevâtir olabilmesi için naklinin muttasıl olması da şarttır. Örneğin Tevrât, bu şartı sağlamadığından mütevâtir olması söz konusu değildir.⁶⁷

"Topluluğun naklettiği haber, hiçbir karışıklık ve şüphe barındırmamalı" şartını ortaya koyan Kâdî, bunu sağlamak için de topluluk haberinin müşahede veya

⁶³ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 260.

⁶⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 32.

⁶⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 38.

⁶⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 33; Kâdî'nın çağdaşı olan Bâkullânî'ye göre mütevâtirin şartları şunlardır: Birincisi; muhbirlerin naklettikleri, zarûrî olarak bildikleri şeylerden olmalıdır. Allâh tarafından âdet bu şekilde cereyan etmiştir. İkincisi; haber veren kişi sayısının bir, iki, üç veya dörtten fazla olması gerekir. Allâh'ın emrettiği her bir sayı, muhbirin verdiği haberin doğruluğunu araştırabilme ve muhbirlerin durumları hakkında içtihatla bulunabilmemiz içindir. Şayet Allâh, haber-i vahidin zarûrî bilgi ifade ettiğini bildirmiş olsaydı ve kendi haberi esnasında bunu yapsaydı, bize Peygamberlerin haberlerinin doğruluğunu araştırmamızı emretmezdi. Aynı şekilde iki erkeğin veya bir erkek ve iki Kâdî'nin veyahut zina şahitleri konusunda dört kişinin doğru konuşmasıyla bilginin meydana geldiğini bildirmiş olsaydı, adalet ve şahitliklerinin kabulüne dair içtihatla bulunmaz, fâsik olduklarını bildiğimizde de sözlerini reddetmezdik. Biz muhbirin doğru söylediğini bilmediğimizden dolayı, araştırmaya ve içtihat etmeye ihtiyaç duyarız. Muhbirin doğruluğu zarûrî olarak bilindiğinde araştırma ve incelmeye ihtiyaç kalmaz. Dolayısıyla mütevâtir haber için gerekli sayının, adaletleri konusunda içtihatla emrolduğumuz kişilerin sayısından daha fazla olması gerekir. Üçüncüsü; ravi sayısının her tabakada aynı düzeyde olması gerekir. Bâkullânî, *et-Temhîd*, 382.

⁶⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 134.

onun yerine geçebilecek bir şeye dayalı olması gerektiğini savunmaktadır.⁶⁸ Buradaki müşahededen kasıt, bir şeye bulunduğu hal üzere olduğuna dair tanıklığın tespiti. Yoksa her bir muhbirin haber verdiği hususa dair tanıklığı değildir. Burada haber verilen husus, tek bir şeydir. Dolayısıyla kalabalık grupların, şüphe veya taklit ile tek bir yalan üzere birleşmelerine cevaz vermektedir. Buna örnek olarak, mezhepleriyle ilgili haberleri aktaranlar zikredilmiştir. Böylece tek bir sebep, tek bir yalan üzere birleşmeye imkân vermektedir.⁶⁹ Dolayısıyla Kâdî, bir belde yaşayan insanların asırlar boyunca bir haberi aktarmış olmasını tevâtür için yeterli görmemektedir.⁷⁰

Kâdî'nin hocalarından Ebû Alî, doğrudan mütevâtir kavramını kullanmaksızın zarûrî bilgi ifade eden haberi şu şekilde tanımlamaktadır: Yalan üzere birleşmesi mümkün olmayan sayıdaki muhbirlerin zarûriyyât ve müşâhedât gibi hiçbir karışıklık içermeyen bir hususa dair aktardıkları haberdir. Ona göre bu vasıflara sahip olan haber, istidlâlî değil zarûrî bilgi ifade etmektedir.⁷¹

Kâdî'ya göre haberde itibar, haberin amacına yöneliktir. Topluluğun haberi, haber verilen şeye (المخبر عنه) yönelik ise kendisiyle istidlâlde bulunan için ilim meydana gelir. Eğer topluluğun haberi başkasının haberine dayanıyorsa, başkasının haberiyle birlikte kişide ilim meydana gelir.⁷² Ona göre topluluğun tanıklık ettiği olay veya haber, bir kişi tarafından aktarılabildiği gibi kalabalık gruplar tarafından da aktarılabilmektedir. Bu tür haberleri, âdet çerçevesinde değerlendiren müellif, büyük bir topluluk tarafından bir haberin gizlenmesini veya tek bir yalan üzere birleşmelerini imkânsız görmektedir. Aynı şekilde büyük bir kitlenin tanıklık ettiği iddia edilen bir yalanın, ilgili kişilerce inkâr edilmemesi de düşünülemez. Kâdî'nin ifade ettiğine göre büyük bir kalabalık huzurunda meydana gelen olayın gizlenmesinin mümkün olmadığını bildiğimiz gibi, bir topluluğun böyle bir haber hakkında yalan söylemesi de mümkün değildir.⁷³ Bununla birlikte kalabalık grupların kendilerine nakledilen haberi değiştirebilmeleri de caiz değildir.⁷⁴

"Topluluk çok kişiden oluşmasına rağmen neden yalan üzerine birleşemezler? Şayet doğruluk üzerine birleşebiliyorlarsa yalan üzere de birleşebilirler" şeklinde yapılabilecek bir itiraza Kâdî, şu şekilde cevap vermiştir: "Çoğunluğun doğruluk üzerine birleşmesini sağlayan en önemli sebep, haber verilen konu hakkında herkesin ortak bir bilgiye sahip olmasıdır. İnsanların bu noktadaki birliktelikleri, onları doğruluk üzerine birleştirir. Bu özellik sayesinde bireylerde ortak bir duygu

⁶⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 38.

⁶⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 39; Kâdî'ya göre taklid edilen kişi, isabet edebileceği gibi hata da edebilir. Onun isabet ettiğine dair herhangi bir emare yoktur. Bir insan için rastgele bir şeye inanmak caiz olmadığı gibi taklit etmek de caiz değildir. Bunun delillerinden biri Allâh'ın Peygamberleri mucize ile göndermesidir. Eğer taklid hak olsaydı, peygamberlerin birbirini taklidi daha evla olurdu. Taklidin geçersiz olması da amelîn nazara (araştırmaya) bağlı olduğunu gösterir. Kâdî, *el-Muğnî*, 12: 124.

⁷⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 202.

⁷¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 31.

⁷² Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 39.

⁷³ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 44.

⁷⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 135.

meydana gelir. Bu durum, onların aynı zaman diliminde ve aynı iş çerçevesinde birleştiren dâ'î/etken niteliğindedir. Bu dâ'î/الداعي, onları aynı zaman diliminde aynı amaç doğrultusunda birleştirir. Yalan haber için muhbirlerin sahip olduğu ortak bir nokta/payda söz konusu değildir.”⁷⁵ Dolayısıyla birleştirici bir çağrı bulunmadıkça insanların aynı anda aynı eylem etrafında birleşimleri âdeten mümkün değildir. Her biri yalan söylese dahi onların birleşmesini sağlayan arızî bir durum (korku, tehdit vs.) olmadığını bildiğimizde, tamamının aynı paydada birleşmeleri mümkün değildir.⁷⁶ Bu durum, tek olan (vahid) kişiler için geçerli değildir. Çünkü insanlar bireysel olarak yanılabilirler. Örneğin namazda bir kişi yanılabilir. Ancak aynı cemaatte bulunan bütün insanların yanılması mümkün değildir. Bir insan haftanın günlerini karıştırabilir veya günün tarihini unutabilir, ancak bütün insanların yanılması mümkün değildir. Dolayısıyla bütün insanların bir yanlış üzerinde birleşmeleri mümkün değildir. Bununla beraber Kâdî, nakledilmesine yönelik ihtiyacın bulunduğu ve faydanın sadece kendisiyle sağlandığı bir haberin, büyük çoğunluk tarafından gizlenebilmesinin mümkün/doğru olmadığını söylemektedir.⁷⁷

Kâdî'ye göre insanların tek bir haber çerçevesinde yalan üzere birleşmemelerinin doğruluğu da nazarî değil, zarûrî olarak bilinmektedir. Çünkü nazarî olarak bunu bilmemizi sağlayan herhangi bir delil yoktur. Ebû Hâşim, bunun zarûrî olarak ihtibar (tecrübe etme) yoluyla bilinebileceğini söylerken; Ebû Alî ise bunun sınama yoluyla, deneme yanılma şeklinde tecrübe edilerek zarûrî olarak bilinebileceğini söylemektedir.⁷⁸ Bâkılânî'ye göre de “toplulukların yalan üzere birleşmeyecekleri” âdeten bilinmektedir.⁷⁹ Kâdî, âdeten zarûrî bilgi ifade ettiği bilinen hususlara; insanların aynı anda ellerini başlarının üzerine koyamayacaklarını örnek vermektedir. Ona göre bu durum, zarûrî bir bilgi olup âdeten bilinmektedir.⁸⁰

Topluluk haberinin diğer bir özelliği de gizlenememesidir. Her ne kadar küçük gruplar için mümkün görünse de bilinen bir bilginin büyük topluluklarca gizlenmesi mümkün değildir.⁸¹ Kâdî'ye göre tek kişi, yalan söyleyebileceği gibi bir olayı gizlemesi de mümkündür. Ancak nakline yönelik kuvvetli الداعي/dâ'îlerin/etkenlerin/çağrılarının⁸² bulunduğu topluluğun haberi hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Böyle bir haberin; ittifak, kuşatıcı bir şüphe, gizlenme veyahut korku ile bastırılması caiz değildir. Bunların yanında, naklinin veya izharının (ortaya çıkmasının) yerine geçebilecek bir durumun söz konusu olmadığı zamanlarda yayılmaması veya gizlenmesi doğru değildir. Haber-i vâhid konusunda olduğu gibi, böyle bir haberin yalan olması üzerinde ittifak meydana gelmez. Toplumun belli bir yalan üzerine ittifak etmeleri mümkün olmadığı gibi

⁷⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 33.

⁷⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 33.

⁷⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 400.

⁷⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 34-35.

⁷⁹ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 382.

⁸⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 47.

⁸¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 46.

⁸² Kavramla ilgili geniş bilgi için bk. Abdulvasıf Eraslan, *Kâdî Abdülcebâr'da Haber Nazariyesi* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2019), 156-184.

belirli bir hususun toplum tarafından gizlenebilmesi de doğru değildir.⁸³ Bu tür olayların ortak bir paydaya sahip olması gerekmektedir. Bundan kasıt, haberle ilgili zaman, mekân, istek ihtiyaç vs. unsurlardır. Ancak birbirinden farklı olaylar hakkında aynı veya farklı zaman dilimlerinde, istek ve ihtiyaçların gerektirdiği şekilde ittifakın meydana gelmesi mümkündür. Neticede bir toplumun, bir şeyi gizlemesi ve onun hakkında yalan üzere ittifak etmeleri mümkün değildir. Kâdî'ye göre bunun sebebi ise olayın ortaya çıkmasına yönelik kuvvetli dâ'îlerin/etkenlerin bulunmasıdır.⁸⁴

Kâdî'ye göre, normal şartlarda toplumun nakil açısından bir haber veya olaya tepkisi böyle olurken, birleştirici bir etkenin bulunması durumunda daha farklı bir tablo ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla birleştirici bir sebebin bulunması durumunda insanların bir konu veya haber üzerinde yalan üzere birleşmeleri mümkündür. Anlaşma ve uzlaşma buna örnek olarak zikredilebilir. Uzlaşma veya anlaşma vasıtasıyla, bireylerden her biri, diğer arkadaşının kendisiyle aynı şeyi seçtiğine inanır. Bireyin bu zannı, birleştirici bir etkiye sahiptir. Örneğin iktidar korkusu, insanları yalan bir haber üzerinde birleştirebilir. Çünkü korkunun etkisi uzlaşma veya anlaşmadan daha baskındır. Böyle bir durumda korku ve uzlaşma taabbudî bir konuma sahip olabilir. Büyük topluluklar, tek bir şey üzere birleştiklerinde nasıl hüccet olabiliyorlarsa bu da hüccet gibi görülebilir.⁸⁵

Kâdî'ye göre tevâtü'un (uzlaşmanın), bazı emarelere sahip olması gerekmektedir. Bu emareler bulunmadığında, tevâtü'un meydana geldiği anlaşmaz. Ona göre bu emareler de şunlar olabilir: "el-Murasele (mesajlaşma, mektuplaşma, yazışma), mukatebe (yazışma), ictimâ' (toplantı) veya müşafehe (konuşma)". "Tevâtü" ya sürekli toplanma, bir şüpheden dolayı bir araya gelme veyahut süreklilik arz eden bir görüşme neticesinde meydana gelir. Bu hususların tamamı da ortaya çıkması ve duyulması gereken (gizlenemeyen) durumlardır. Kâdî'ye göre haber verme konusunda bu hususlar zarûfî olarak bilinmektedir. "Sultanın korkutması veya zorlamasına dair bilgi, diğer durumlardan daha fazla delile ihtiyaç duyar. Büyük toplulukların farklı yalanlar üzere birleşmeleri ise mümkün değildir. Yalan haber, sadece bir kaynaktan (muhiberden) gelmediği durumlarda, farklı eylemler konumunda olur ki; her bir bireyin eylemi de diğerinin eyleminden farklı olur ve aralarında herhangi bir bağlantı olmaz. Dolayısıyla kalabalık grupların haberinin, ilim ifade edebilmesi için birleştirici bir niteliğe sahip olması gerekir. Aksi halde ilimden söz edilemez."⁸⁶

Ebu Hâşim'e göre kalabalık grupların bir eylem üzerinde birleşebilmeleri için şu şartları haiz olması gerekir:

-Evleri birbirinden uzak olan bireylerin bir konuda uzlaşabilmesi doğru değildir. Yani bunların bir haber üzere birleşebilmeleri için evlerinin birbirine yakın olması

⁸³ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 403-404. Az kişi tarafından aktarılan bilgiyi reddetmek caiz olsa da büyük kalabalık ve kitlelerin kaynaklık ettiği bilgiyi inkâr caiz değildir. Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 27.

⁸⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 404.

⁸⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 37.

⁸⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 38.

gerekir. Çünkü bu durum ancak karşılaşma, yazışma veya görüşmeyle olabilir. - Zarûrî olarak yalan olduğu bilinen bir husus üzerinde görüş birliği meydana gelmez. -Yalan üzere birleşmenin mümkün olmadığı zarûrî olarak bilinmektedir. - Düzenbazlık ve hile üzerine ittifak meydana gelmez.-Bilinen bir gerçeğin herkes tarafından gizlenmesi âdeten بالعادة mümkün değildir. Emsali yaygın olan bir şeyin gizlenebilmesi doğru değildir. Aradan uzun bir sürenin geçmesi neticesinde benzerlerinin hatırlanmadığı bir şeyin naklinin terk edilmesi inkâr edilemez. Bu gizleme sayılmaz.⁸⁷

Kâdî'nin, topluluğun haberini işlerken üzerinde durduğu kavramlardan biri de insanın bir fiili işlemesine sevk eden الداعي/etken ve sebeplerdir. Bu iki hususun dikkate alınması ve üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Ona göre insanları bir araya toplayan en önemli ve etkili şey (dâî) ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçlar da pek çok kısma ayrılmaktadır. Bunlardan bir tanesi; bir veya pek çok sebepten dolayı insanların bir istek/arzu etrafında birleşmeleridir. Herhangi bir engelin olmadığı durumlarda bu faktör, insanları birleştirici bir etkiye sahiptir. Buna ilave bir durum olmadığı müddetçe insanların aynı zaman ve mekânda bir arzu/istek çerçevesinde birleşmesi zarûrî değildir. Dolayısıyla buna ilave durumun olması ve bunun da bilinmesi gerekir. Yani insanların bir araya gelmesini gerektiren sebebin bilinmesi gerekir. İnsanların farklı eylemler çerçevesinde ittifak etmeleri ise mümkündür. Dolayısıyla bunun illetini açıklamaya gerek yoktur.⁸⁸

İnsanları bir araya getiren sebeplerden biri de uzlaşıdır.⁸⁹ İnsanların belirli bir hususta yapacakları eylemin bir fayda sağladığı veya zararı bertaraf ettiği bilinmelidir. Bununla birlikte eylemden kastedilen faydanın sağlanması veya zararın bertaraf edilmesinin sadece bir araya gelmek suretiyle gerçekleşebileceğinin de bilinmesi gerekir. Çünkü tek başına halledilebilecek bir şey, uzlaşma ve toplanmayı gerektirmez. Böyle bir durumda zann-ı gâlib ilmin yerine geçer. Uzlaşıda insanların aynı anda bir araya gelebilmesi için, amacın ancak bu şekilde gerçekleşeceği bilinmelidir.⁹⁰

İnsanları birleştiren etkenlerden bir diğeri de iktidar/sultanın korkusudur. Çünkü insanlar ancak bu şekilde kendilerinden bir zararı defedebilir. Bu durumda şuna bakmamız gerekir: Korku ve tehdit, insanların aynı zaman, mekân ve durumlarda bir araya gelmelerini gerektiriyorsa, toplanmaları vaciptir.⁹¹

İnsanları aynı eyleme sevk edip birleştiren etken veya sebeplerden bir diğeri de kıtlık ve düşman korkusu gibi, insanlarda uzaklaştırılması gereken bir zarara yönelik toplumsal birlikteliktir. Bu sebeplerin tamamında toplum, birey; birey de toplum gibidir. Yani her bir bireyi ilgilendiren durum, toplumu; toplumu ilgilendiren durum da bireyi ilgilendirir.⁹²

⁸⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 46-47.

⁸⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 49.

⁸⁹ (المواطأة)

⁹⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 49.

⁹¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 50, 52.

⁹² Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 50.

Kâdî, insanları aynı zaman ve mekânda, aynı eyleme sevk eden hususları zikrettikten sonra, insanların bir araya gelmesine engel olan durumları ele almıştır. Bunu da es-savârif (engel/alıkoyan unsur) kavramı çerçevesinde değerlendirmiştir.⁹³ İnsanların bir araya gelmesini gerektiren bir etken olmadığında, onları birleştirmekten alıkoyan herhangi bir engel (es-savârif) varsa ona hükmedilir. Çünkü bu engel, insanları aynı zaman ve mekânda aynı eylem çerçevesinde birleştiren etken gibidir. Bir topluluğu oluşturan bireyler farklı zamanlarda aynı eylemde bulunabilirler. Ancak onları bir araya getirecek ortak bir gaye olmadığında, aynı zamanda aynı eylemi gerçekleştirmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla aynı eylem için ortak ve kuşatıcı bir nedenin bulunması gerekir. Yalan, üzerinde ittifak edilebilecek bir husus olmadığında bütün insanların aynı yalan üzerinde birleşmeleri mümkün değildir. Ancak topluluğun tamamını kuşatan bir fayda olduğunda, insanların aynı tepkiyi vermeleri imkân dahilindedir. Ortada bir korku varsa, zararın bertaraf edilmesi adına ittifakın bulunmasından söz edilebilir. Dolayısıyla bir zorunluluktan dolayı insanların ittifak etmeleri mümkündür. Zarûrî olarak insanları bir konu hakkında ittifak etmeye sevk eden sebep, her birey için geçerli olduğu gibi topluluk için de geçerlidir.⁹⁴

Bir haberin mütevâtir olabilmesi için kaynağından itibaren tevâtür seviyesinde kişi tarafından nakledilmesi gerekir. İlk etapta az kişi tarafından rivayet edilen herhangi bir haberin, daha sonraları çok kişi tarafından aktarılması onun mütevâtir olmasını sağlamaz.⁹⁵ Bununla birlikte Kâdî'ye göre haberler sınıf değiştirebilir. Belli bir dönem mütevâtir formatında aktarılan bir haber, daha sonraki süreçte çeşitli sebeplerden dolayı naklinde zayıflık meydana gelebilir, nihayetinde aktarım açısından âhâd konumuna düşebilir. Ona göre delil olması açısından mütevâtir haber sonraki zamanlarda âhâda dönüşebiliyor ve başka sebeplerden dolayı (ümmetin amelîne mazhar olması gibi) delil olmaya devam edebiliyorsa, burada maslahat da değişebilir. Öncekilerde maslahat, sözün Hz. Peygamber'e aidiyetinin zarûrî olarak bilinmesindeyken, sonrakilerde ise istidlâl yoluyla bilinmesindedir. Buna göre sahabe, şeri hükümlerin çoğunluğunda Hz. Peygamber'in maksadını zarûrî olarak bilirken, bizim istidlâl ile bilmemize cevaz vermektedir.⁹⁶

Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in bilinmesi mütevâtir nakil yoluylaadır. Çünkü buna işaret edecek herhangi bir delil yoktur. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in kendisi, Mekke'de yaşamış olması, Medine'ye hicret etmiş olması ve peygamberlik iddiasında bulunmuş olması zarûrî olarak bilinmektedir. Aynı şekilde Kur'ân'ın kendisi, Allâh tarafından gönderilmiş olması, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğine işaret etmesi, meydan okuması da istidlâl ile bilinebilecek bir şey olmayıp zarûrî ilim ifade eder.⁹⁷ Diğer bir ifadeyle Kur'ân'ın, nübüvvet iddiası esnasında ortaya çıkarılması ve Hz. Peygamber'in nübüvvetine delil olarak sunulması Allâh tarafındanadır. Bu bilgiler tevâtür ile nakledilmiş olup zarûrî

⁹³ Bu konuya dair ayrıntılı bilgi için Bk. Eraslan, *Kâdî Abdülcebbâr'da Haber Nazariyesi*, 198.

⁹⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 51-52.

⁹⁵ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 454.

⁹⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 17: 165.

⁹⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 151, ayrıca bk. Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 148-150, 158.

olarak bilinmektedir.⁹⁸ Aynı şekilde Kitap, Sünnet ve İcmâ'nın tespiti de tevâtür yoluyla.⁹⁹

Bunların tespiti hakkında var olan haberler, zarûrî bilgi ifade etmektedir. Ancak haberden müteşekkil bu delillerden her biri, taşıdığı bilginin sıhhatine işaret ettiğinden delaletleri zarûrî olmayıp nazarîdir. Aynı şekilde Kur'ân ve bazı sünnetlerin korunması da mütevâtir yoluyla gerçekleşmiştir.¹⁰⁰ Bunun yanında Hz. Peygamber'in mucizelerinden az yemek ve suyla çok kişinin doyurulması ve su ihtiyacının giderilmesi, hurma kütüğünün inlemesi da mütevâtiren sabit olmuştur.¹⁰¹

Zarûrî bilgiye örnek olarak şunlar zikredilebilir: Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ilk etapta Mekke'de yaşamış olması, daha sonra Medine'ye hicret etmesi, peygamberlik iddiasında bulunması; buna delil olarak Kur'ân'ı sunması, onunla Araplara meydan okuması, şehirlerin bilgisi ve krallarla ilgili bilgiler.¹⁰² *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse'* de de doğruluğu zarûrî olarak bilinen haberlere örnek olarak ülke ve kral isimleri gibi mütevâtir olanlar zikredilmiştir. Hz. Peygamber'in namaz, zekât, hac ve bunun dışında bazı ibadetlerle dini yaşadığına dair haberler de bu kapsamdadır. Yalan olduğu zarûrî olarak bilinen haberlere de göğün altımızda, yerin üstümüzde olduğu gibi haberler örnek verilmiştir.¹⁰³

Kâdî'nin ifade ettiğine göre tevâtüre saldıran kişiler, Kur'ân ve tevâtür yoluyla bize aktarılan dine şüphelerin bulaşmasını istemektedirler. Çünkü delil olan Kur'ân'ı başkasından ayıran şey, onun tevâtüren gelmiş olmasıdır.¹⁰⁴ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği din mütevâtir ile korunmuştur. Ancak dinin bütün hükümleri tevâtürle sabit olmuş değildir. Bazısı mütevâtir, bazısı ümmetin nakletmesi ve üzerinde icmâ' etmesiyle sabit olmuştur. Diğer bir kısmı da kıyas, haber-i vâhid ve ictehad yoluyla sabit olmuştur.¹⁰⁵ "Mütevâtir sayıdaki insanların bilgisi zarûrî olduğundan, bu bilgi Allâh tarafından meydana geldiğinden, insanın eylemiyle ortadan kaldırılamaz. Bu çerçevede akıl da büyük kalabalığın yanılmasını doğru bulmaz. Mütevâtir derecesinde gruplarda yanılma meydana gelebiliyorsa, müşahede neticesinde elde ettiğimiz bilgide de yanılabiliriz. Dolayısıyla bundan emin olamayız. Bu durum, ülke ve kralların bilgisini imkânsız hale getirecek, aynı zamanda Kur'ân'ın naklinde, Peygamber'in varlığında, apaçık olan dinî hükümlerde şüphelerin meydana gelmesine sebebiyet verecektir ki; bu da doğru değildir."¹⁰⁶

⁹⁸ Kâdî, *el-Muğni*, 16: 165.

⁹⁹ Kâdî, *el-Muğni*, 20-1: 64; İmamet ile ilgili görüşlerini temellendirebilmek için mütevâtirin otoritesini sarsmaya yönelik yaklaşımlar için bk. Kâdî, *el-Muğni*, 20-1: 62 vd.

¹⁰⁰ Kâdî, *el-Muğni*, 20-1: 101.

¹⁰¹ Bk. Kâdî, *el-Muğni*, 16: 356 vd. Kâdî'ye göre bu tür rivayetlerin nakil durumuna ve ifade ettiği bilgi değerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Eraslan Kâdî Abdülcebbar'da Haber Nazariyesi, 203.

¹⁰² Kâdî, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*, 266; (Murat Memiş, *Mu'tezili Bir Bakışla Bilgi Problemi* (Ankara: Sarkaç Yay. 2011), 130.

¹⁰³ Kâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 521.

¹⁰⁴ Kâdî, *el-Muğni*, 20-1: 103.

¹⁰⁵ Kâdî, *el-Muğni*, 20-1: 94.

¹⁰⁶ Kâdî, *el-Muğni*, 20-1: 95.

1.3. Mütevâtir Haberde Sayı Problemi

Kâdî'ye göre, bilgi değeri açısından haberi aktaran ravi sayısının ilham kaynağı Kur'ân-ı Kerim olmuştur. Kur'ân nassında pek çok rakam zikredilmiştir. Bir, dört, on iki, yirmi, yetmiş, yüz ve iki yüz rakamları bunlardan birkaçıdır. Haberin bilgi ifade etmesi veyahut mütevâtir olması için söz konusu bu rakamlar, bazı alimler tarafından birer kriter olarak benimsenmiştir. Haberin mütevâtir olabilmesi için belirli bir rakamdan söz edilemeyeceğini vurgulayan Kâdî, muhaliflerin bu yöndeki görüşlerini tenkit etmiştir. Örneklik teşkil etmesi adına Kâdî'nin bu rakamlardan birkaçına dair değerlendirmesini aktarmak istiyoruz.

Kâdî'ye göre, ilmin meydana gelebilmesi için ayette geçen yirmi¹⁰⁷ rakamının bir ölçüt olarak kullanılması doğru değildir. Bunu şart koşanların iddiası da yersizdir. Şayet yirmi kişinin varlığı hüccet olsaydı Allâh, cihad emrini geciktirmezdi. Çünkü İslamiyet'in ilk yıllarında bu sayıya ulaşılmıştı.¹⁰⁸ Bu da yirmi kişinin sözünün hüccet olmadığı ve bu sayıdaki kişilerin sözüyle ilmin/bilginin meydana gelmediğinin bir göstergesidir.¹⁰⁹

Sözü geçen rakamlardan biri de Bedir gazvesinde bulunan Müslümanların sayısıdır. Bilginin oluşması için bunu da yeterli görmeyen müellif, cihad farziyetine dair hüccetin Bedir Gazvesi'nden önce olduğunu söylemiştir.¹¹⁰

Bu sayılardan bir diğeri de "yetmiş" sayısıdır. Kâdî'ye göre, yetmiş kişinin haberiyle bilgi meydana geliyorsa, daha az sayıda kişinin hüccet olamayacağına dair bir delilin bulunması gerekmektedir. Ancak buna dair herhangi bir delil yoktur. Ona göre "yetmiş" sayısından maksat, mübalağa ve te'kit/pekiştirme olabilir. Nitekim ona göre bundan daha az sayıda kişilerle de hüccet meydana gelebilmektedir.¹¹¹

Kâdî'ya göre ilmin meydana gelmesi konusunda zikri geçen sayılardan biri, diğerine göre daha öncelikli değildir. Yani maksadın beyan edilmesi için bir sayı kullanılacaktı. Burada hangi sayı zikredilseydi de biri diğeriyle eş değer olurdu.¹¹²

Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/850) da dört ve daha az sayıdaki kişilerin haberiyle bilginin meydana gelmeyeceğini ifade etmekte, ilave bir delilin olmaması durumunda yirmiye kadar olan kişilerin haberiyle ilmin meydana gelebileceğini söylemektedir. Özü sözü bir olan yirmi kişinin haberiyle ilim meydana gelmesi önünde hiçbir engel görmemektedir.¹¹³ Bazı kaynaklarda yirmi kişiden en az

¹⁰⁷ Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur. el-Enfal 8/65.

¹⁰⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 369.

¹⁰⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 369.

¹¹⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 371.

¹¹¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 372.

¹¹² Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 370.

¹¹³ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3: 32.

birinin cennetlik olması şartının da Ebü'l-Hüzeyl tarafından aktarıldığı kaydedilmektedir.¹¹⁴

1.4. Mütevâtir Haberde Muhbirin Durumu

Kâdî, bilginin meydana gelebilmesi için haberi aktaran kişilerin sayısal açıdan belirli bir seviyeye ulaşmasını gerekli görmektedir. Bununla birlikte herhangi bir delile dayanmayan başkaca şart ve niteliğe itibar edilmemesi gerektiği kanaatindedir.¹¹⁵ Dolayısıyla zarûrî bilgi ifade eden haberin muhbirle olan alakasını incelerken deliller doğrultusunda hareket etmeye çalışacağız.

Kâdî'ye göre, haber vasıtasıyla zarûrî olarak meydana gelen ilim konusunda, teker teker her bir muhbirin durumuna bakmamıza gerek yoktur. Ancak ilim/bilgi delillerden elde edilmiş ise yani nazarî bir bilgi ise, onun delil olmayandan ayırt edilmesi gerekmektedir. Haber, kendisiyle istidlâlde bulunabilecek bir konuma geldiğinde, muhbirin durumu ve onu diğerlerinden ayıran özelliklerin bilinmesi gerekmektedir. Ancak ilmin zarûrî olarak meydana geldiği haberler için buna gerek yoktur. Çünkü ilmin meydana geldiği muhbir, bizatihi bilinmemektedir. Dolayısıyla bu muhbiri araştırmak ve hakkında bilgi elde etmek mümkün değildir.¹¹⁶ Bu tür bilgide muhbirlerin durum ve niteliklerinin bilinmemesi, haberin kaynaklık ettiği zarûrî bilgiye hanel getirmemektedir.¹¹⁷

Kâdî Abdülcabbâr, bazı Mu'tezile alimlerinin zarûrî bilgi ifade eden haberin muhbiri ile ilgili öne sürdükleri Müslüman olma şartına katılmamaktadır.¹¹⁸ Çünkü inanmayanlar (kafirler) nakletse dahi, şehirler ve onlara dair haberlerle bilgi meydana gelebilir. Örneğin her ne kadar inanmayanlar/kafirler nakletse dahi eski krallara dair haberler, bilgi meydana getirmiştir. Aynı şekilde, her ne kadar haber verilen yerlerde yaşayanlar; batıl bir mezhebe bağlı olanlar veya inkarcılar gurubundan olsalar da haberleriyle bilgi meydana gelebilmektedir. İnsanların farklı inançlara sahip olmaları, haberleriyle aktarılan şeylerin doğruluğunun bilinmesine engel değildir. Bu nitelikteki insanın haberiyle zarûrî bilginin meydana geldiğini de âdeten bilmekteyiz.¹¹⁹ Muhbirlere dair zikredilen yaş, mükellef olup olmamaları vs. gibi başkaca şartlar, delilden yoksun olduğundan itibar edilmemesi gerekmektedir.¹²⁰

Kâdî'ya göre zarûrî bilgi ifade eden haber için muhbirlerin, aklî olgunluğa ulaşmış olması ve mükellef olmaları gerektiği yönünde herhangi bir delil bulunmadığından, bu iki hususun şart koşulması doğru değildir. Bununla birlikte "mükellef olmamış ancak yaş itibarıyla bu sınıra yaklaşmış ve gördüğü şeyleri

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci (Mutezil'enin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf)* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001), 221.

¹¹⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 394.

¹¹⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 375.

¹¹⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 339.

¹¹⁸ Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, mütevâtir seviyesine ulaşsa bile aralarında cennet ehlinde birinin bulunmaması hakkında, sözü delil olmaz. Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, 220.

¹¹⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 356.

¹²⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328-329.

¹²⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 383-384.

anlayıp (idrak edip) daha sonra haber verebilen kişinin haberiyle zarûrî bilgi meydana gelebilir” denilirse; kişiyi bundan alıkoyan herhangi bir delil de yoktur. Ancak sâmi'in, haber verilen şeyi daha önceden bilmemesi gerekir. Eğer biliyorsa, ilgili haber, bilgiye götüren bir yol olmaktan çıkar. Kâdî, bu durumu idrake benzetmiştir. İdrak edilen bir şeye yönelik idrakin tekrarlanması, ona yönelik bilgiyi yenilemez. Zira ilk idrakle birlikte meydana gelen bilgi yeterlidir.¹²¹

Kâdî'ye göre sorulan şu sorunun cevabı da söylenenlerin sıhhatini pekiştirmektedir: “Sami'in/Haberi duyan kişinin, haberin içeriğini anlayabilecek kadar aklî olgunluğa sahip olması gerekir mi?” Ona göre böyle bir kişiden nakledilen haber, ne hüccet ne de delil olarak kabul görür. Ancak haber verilen şeyin sıhhati için istidlâlde bulunulabilir.¹²² Kâdî, herhangi bir delile dayanmadığından dolayı “sâmi'in haberin içeriğini anlayabilecek kadar aklî olgunluğa sahip olması gerektiği” şartına katılmamaktadır. Ona göre buluşa yaklaşmış ve herhangi bir şeyi idrak edip bunu da anlatabilen kişi, haberin sâmi'i (işiteni) olabilmektedir.¹²³

Müşahede neticesinde elde edilen zarûrî bilginin, haber vasıtasıyla elde edilen zarûrî bilgiden farklı olduğuna değinen Kâdî; idrakin, tanıklık eden kişi üzerindeki etkisine dikkatleri çekmektedir. Bu konuda haber, idrak gibi değildir. Buna göre haber verilen kişi olaya tanıklık etmişse, bu vesileyle elde edilen bilgi, haber aracılığıyla elde edilen bilgiden daha güçlüdür. Dolayısıyla haber neticesinde elde edilen bilgi mücmel kabul edilmiştir. Haberi duyan kişi, haber verenle aynı konumdaysa daha ayrıntılı bilgiye sahip olur. Genel hatlarıyla bilinen bilginin, ayrıntısıyla bilinen bilgiye herhangi bir etkisi olmaz. Dolayısıyla zarûrî bilgi ifade eden haberin, bilgiye ulaştırın bir yol olmaya devam edebilmesi için aktarılan

¹²¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 329. İlim ifade eden haberle idrak arasındaki benzerliğe de göz atmak gerekir. Kâdî, hem “idrak”ı, hem de “haber”i ilim/bilgi vasıtası olarak kabul etmektedir. Ancak ona göre ilim meydana getirmesi açısından haberin durumu idrakten farklıdır. Çünkü âdetin, idrakin değişmesine herhangi bir etkisi yoktur. Aklî olgunluk ve duyu organlarının sağlıklı olmasıyla beraber idrak her zaman bilgi vasıtasıdır. Dolayısıyla idrakin bilgi aracı olabilmesi için tekrara ihtiyaç yoktur. Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 367. Haberle meydana gelen ilimde durum böyle değildir. Çünkü haberde başkasının eylemi söz konusudur. Allâh, bu ilmi haber esnasında âdet cihetiyle meydana getirir. Dolayısıyla haber konusunda âdetin gerektirdiği gibi karar verilmelidir. Âdet yasası doğrultusunda ilim, belli bir niteliğe sahip haberlerin tekrarıyla meydana gelmektedir. Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 339 Kâdî'ye göre idrakin tekrarlanması, bilginin yenilenmesini sağlamaz. Bir şey, bir defa idrak edildikten sonra ona dair bilgi bizde hasıl olur. Dolayısıyla ilk idrak, bilgiye ulaşma açısından yeterlidir. Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 329. İdrak edilebileceğine dair bir özellik taşınması durumunda o şeyin algılanabilmesi mümkündür. Haber ise böyle değildir. Çünkü haber muhbir için bir eylem (hâl) gerektirmez. Şayet gerektirse de herhangi bir canlının durumu başka bir canlıyı etkilemez. Dolayısıyla bu açıdan haber idrak gibi değildir. Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 368. Apaçık olan ve ilim ifade eden haberler, idrak edilen şeyler gibidir. Ancak illet açısından bakıldığında her birinin illeti birbirinden farklıdır. İdrak edilen şeyler konusundaki illet, aklî olgunlukla alakalıdır. Haber konusundaki illet ise dâ'î ve ihtiyaçla alakalıdır. Ancak âdet açısından bakıldığında her ikisi aynı durumdadır. Haberin ortaya çıkıp yaygınlaşması açısından aynı duruma sahip olan haberden birinin nakledilip diğerinin nakledilmemesi doğru değildir. Aynı şekilde idrak edilebilen şeylerden birinin idrak edilmesi diğerinin idrak edilmemesi de doğru değildir. Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 231.

¹²² Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 329.

¹²³ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 330.

bilginin muhatap tarafından önceden bilinmemesi gerekmektedir.¹²⁴ Şayet biliyorsa, o bilgi daha önce başka bir yolla meydana gelmiştir. Yani kişinin bildiği bir şeyi tekrar bilmesi söz konusu değildir.

Haberin aktarıldığı lafzın, haberin bilgi değeri üzerinde herhangi bir etkiye sahip olup olmaması hususunda Kâdî'nin şahitler konusunda söyledikleri aydınlatıcı mahiyettedir. Ona göre, şahitlerin kullandıkları şهادet lafızlarının haberin ilim meydana getirmesine herhangi bir etkiye sahip değildir. Çünkü bu lafızlar, şer'î maslahat gereği kullanılmaktadır. Haber konusunda muhbirin yemin etmiş olmasının ilgili haberle ilmin meydana gelmesine bir etkisi olmaz. Aynı zamanda, bu konuda yer ve zamanın bir etkisinden de söz edilemez.¹²⁵

Gerekli ravi sayısı bilinmeden, zarûrî bilgiyi meydana getiren haberle, bilgiye kaynaklık edemeyen haberin nasıl birbirinden ayırt edilebileceğine dair soruya Kâdî'nin verdiği cevap, haberle meydana gelen bilginin kişinin istitâatına bağlı olmadığını göstermektedir. "İrademiz dışında bizde meydana gelen ve hiçbir suretle kendimizden soyutlayamadığımız bilgi" olarak tarif edilen zarûrî bilgi, insanın bir eylemi değildir. Buna göre, isteğimizle meydana gelmeyen ve aksini tercih edemediğimiz eylemler, bizim eylemlerimiz değildir. Kâdî'ye göre bu haberin bilgi/ilim ifade etmesi, Allâh tarafından âdet yasası çerçevesinde meydana gelmektedir. Allâh'ın bunu ilk etapta meydana getirmesi caiz olduğu gibi az veya çok kişiyle meydana getirmesi de caizdir. Bundan dolayı ravi hakkında söylenenlerin bilinmesine gerek yoktur.¹²⁶

Kâdî'ye göre "Muhbirlerin tümü veya en az birisi, Müslüman yahut hüccet olmalıdır" diyenlerin de bu konuda bir delil sunması gerekmektedir. Çünkü bu iddia, istidlâlâ dayanan bir metotla alakalıdır. Aynı şekilde haberler konusunda belli bir sayıdan bahseden kişi de buna dair bir delil sunmalıdır. Nitekim delil yokluğundan dolayı dördün üzerindeki sayıda ve muhbirlerin diğer özellikleri konusunda tevakkuf edilmelidir.¹²⁷ Netice itibarıyla zarûrî bilgi ifade eden haberin muhbiriyle alakalı delile dayanmayan bütün şartlar geçersizdir.

Kâdî, haberin bilgi ifade edebilmesi için kimi çevrelerce öne sürülen "haber tasdik edilmiş veya tezkîp edilmemiş olması" gerektiği yönündeki şartları da kabul etmemektedir. Ona göre haberin kaynaklık ettiği bilgide insanların tasdiki şart koşulamayacağı gibi, tasdik edip etmediklerinin bilinmesi de şart değildir. Kâdî, bununla ilgili şöyle demektedir: "Şayet birinci husus şart koşulursa; haber vasıtasıyla ilmin meydana gelebilmesi için diğer insanların da ilgili haberi bilip tasdik etmeleri gerekir ki; durum bunun aksinedir. Nitekim bir bölgede yaşayan insanların bildiği haberler, bırak tasdiki diğer bir bölgede yaşayanların aklına bile gelmez. Aynı şekilde alimlerin bildikleri, diğer insanların aklına bile gelmezken nasıl tasdik edebilsinler. İkinci hususa gelince; o da aynı şekilde geçersizdir. Bir haberi insanların tasdik edip etmediklerini bilemeyiz. Bununla birlikte insanların

¹²⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 329.

¹²⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 356.

¹²⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 330.

¹²⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 374.

tasdik edip etmediklerini bilmediğimiz halde, haber vasıtasıyla şehir ve kralların varlığını biliyoruz. Bu iki şart, haber vasıtasıyla ilmin meydana gelmesini imkânsız hale getirdiğinden, geçersizdir.”¹²⁸ Ayrıca bu durum, bir haberin tasdikini başka bir habere, onun tasdikini de daha başka bir habere bağlı hale getirdiğinden, bir kısır döngüye sebep vermektedir. Aynı şekilde ilim bir haber vasıtasıyla meydana gelip de insanlar onu tasdik ettiklerinde; bu bilginin haberle mi, tasdikle mi yoksa her ikisiyle mi meydana geldiğine dair bir araştırma yapmak gerekecektir. Kâdî bununla birlikte haberin muhbirle alakalı olduğunu hatırlatmakta ve tasdik muhbirle değil haberle alakalı bir durum olduğunu dile getirmektedir.¹²⁹ Zarûrî bilgi de muhbirlerin haberiyle Allâh tarafından meydana geldiğinden, insanların tasdikine ihtiyaç duyulmamakta ve insanların yalanlaması da oluşan ilme menfî manada etki etmemektedir.¹³⁰

Kâdî'ye göre haberin doğruluğunun insanların tasdikine bağlanması, bütün haberlerin yalan olmasını gerektirir. Çünkü insanlar içerisinde haberin sıhhatini yalanlayan ve ilim meydana getirmeyeceğini söyleyenler muhakkak olacaktır. Bu hususta haberin muhbiri hakkında kalbin tatmin olmasını yeterli gören Kâdî, haberin tasdik edilmiş olmasını bir şart olarak kabul etmemektedir. Her ne kadar insanların tamamının tasdik etmediğini bilmesek de ilgili haber konusunda kalbimizin mutmain olup olmadığını bilme imkânına sahibiz. Yakın zamanda ortaya çıkmış ve haberlerle bilinebilecek bir olayın tasdik veya tekzip edilebilmesi için bütün insanlar tarafından işitilmiş olması gerekir ki; bu da mümkün değildir. Dolayısıyla olay veya durumun meydana gelme tarihinin yakınlık ve uzaklığına; insanların işitmiş olup olmamasına bakılmaz. İlgili haberin tevâtür seviyesine ulaşıp ulaşmadığına bakılmalıdır.¹³¹

1.5. Mütevâtir Haberde Âdet İlkesi

Kâdî Abdülcebbâr, zarûrî bilgi ifade eden haberin epistemolojik değerinden söz ederken el-âde kavramına sıkça müracaat etmektedir. Zira o, haberin epistemolojik yönünü âdet üzerine temellendirmektedir.¹³² Haber vasıtasıyla zarûrî bilginin nasıl meydana geldiğini daha iyi kavrayabilmek için Kâdî tarafından kullanılan “âdet” el-âde/العادة kavramı üzerinde durmakta fayda vardır.

“Âdet” el-âde/العادة kavramı sözlükte, “eski duruma dönmek; geri çevirmek, bir şeyi tekrarlamak, üst üste yaparak alışkanlık haline getirmek” gibi anlamlara gelen (عود) kökünden türemiştir.¹³³

Terim olarak, farklı ilim dallarına göre çeşitli tanımlar yapılmıştır. Bir fıkıh terimi olarak; insanlarda yer etmiş, sağduyu sahiplerince de makbul görülen, öteden beri

¹²⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 395.

¹²⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 396.

¹³⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 395, 396.

¹³¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 397; ayrıca bk. el-Halîlî, *el-Udde fi Usûli'l-Fıkh*, 3: 846.

¹³² Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 339.

¹³³ Cevherî, “عود”, 823; Muhammed Ravâs Kelacî, Hamid Sâdık Kenîcî, “العادة” *Mu'cemu Luğati'l-Fukahâ*, (b.y., Dâru'n-Nefâis, 1988), 300.

yapılagelen şeylerdir.¹³⁴ Bazı alimlere göre örflerle âdet eş anlamlıdır.¹³⁵ Âdete, teâmül de denir.”¹³⁶ Bu bağlamda carî âdât ve ticarî âdât tamlamalarına yer verilmektedir.¹³⁷ Bu kavram, antropoloji terimi olarak da “Uzun bir zaman içinde tekrarlanarak kurumsallaşmış toplumsal alışkanlıktır” şeklinde tanımlanmıştır.¹³⁸

Kelâmcılar ise العادة “el-âde” kavramına, mucizeler konusunda yer vermişlerdir. Bunun zıt anlamı için de خارق العادة “hârikulâde”¹³⁹ “خارجًا عن مجرى العادات” âdâtın olağan akışı dışına çıkmak¹⁴⁰ veya ناقضا للعادة “âdetin tersi/zıttı”¹⁴¹ ifadelerini kullanmışlardır.¹⁴² Bu açıdan ele alındığında âdet kavramı; öteden beri süregelen, ortaya çıkmış, alışılmış, normal, yaygın bir şekilde bilinen olağan durumlar anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla âdet kavramı bu yönüyle, “fiziksel kanunlar” anlamına gelmektedir.¹⁴³

İlk etapta العادة “el-âde” şeklinde kullanılan bu kavram, sonraları عادة الله “âdetullah” şeklinde de kullanılmıştır. Bu terimin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte anlam açısından âdetin taşıdığı manaları kaybetmemiştir. Bu kavramın, Cüveynî’de “tabiat kanunları” anlamına geldiğini belirten¹⁴⁴ Özsoy, bu terimin kullanılmasında felsefî anlamın rol oynadığına dikkatleri çekmiştir.¹⁴⁵

Âdetullah kavramıyla yakın anlamı çağrıştıran ve âlimler tarafından sık kullanılan Kur’ânî kavramlardan biri de سنة الله “sünnetullah” kavramıdır. Bu kavramı; “Allah’ın öteden beri süregelen ve sürecek olan, kendine özgü, değişmeyen davranış tarzı” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁴⁶ Gazâlî ile birlikte âdetullah kavramıyla sünnetullah kavramları eş anlamda kullanılmıştır.¹⁴⁷ Netice itibarıyla âdetullah kavramı, alemdeki işleyişi açıklayan bir terim olup tabiat kanunları olarak

¹³⁴ Alî b. Muhammed b. Alî ez-Zeyn eş-Şerîf el-Cürcânî, “العادة”, *Kitâbu't-Ta'rifât*, (Komisyon), (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 146, 149.

¹³⁵ Muhammed b. Muhammed b. Abdurrazzak el-Hüseyinî Eb'ul-Feyd ez-Zebîdî, “عود”, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (b.y., Dâru'l-Hidâye, ts.), 8: 443.

¹³⁶ Mehmet Erdoğan, “âdet”, *Fıkıh ve Hukuk Terimler Sözlüğü* (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005), 13.

¹³⁷ Bk. Erdoğan, “âdât-i cariyeye ve âdât-i ticariyye”, 12.

¹³⁸ Kültür ve örf konularındaki âdetler; “toplum içerisinde kuşaklar boyu tekrarlandığından, salt uygun olduğu ya da çok uzun süredir işlerlikte olduğundan, artık kimse rasyonelliğini sorgulamadığı için kabul edilmektedir.” Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, “Adet”, *Antropoloji Sözlüğü*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 12.

¹³⁹ Bk. İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik el-Cüveynî, *Luma' fi Kavâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Favkî Hüseyin Mahmûd (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 124.

¹⁴⁰ Ebû Süleymân Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Büstî el-Hattâbî, *Beyânu İcâzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl (Mısır: Dâru'l-Meârif 1976), 22, 23.

¹⁴¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 189, 190...

¹⁴² Mucizeyle sünnetullah ilişkisine dair ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Atik, “Mucize-Sünnetullah İlişkisi Bağlamında İcâzu'l-Kur'ân”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 2/ 2 (2018): 185-216.

¹⁴³ Bk. Ömer Özsoy, *Sünnetullah* (Ankara: Fecr Yay., 2017), 52.

¹⁴⁴ Cüveynî, *Luma'*, 24; Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım, Ebû Bekir el-Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Usâm el-Kudât (Ummân: Dâru'l-Feth, 2001), 2: 542.

¹⁴⁵ Özsoy, *Sünnetullah*, 53

¹⁴⁶ Özsoy, *Sünnetullah*, 43.

¹⁴⁷ Özsoy, *Sünnetullah*, 53.

isimlendirilmiştir.¹⁴⁸ Aynı zamanda İslâmî terminolojide fizikî âlemi idare eden ilâhî kanun olarak da tanımlanmıştır.¹⁴⁹

Kâdî, eserlerinde bu kavrama sıkça yer vererek bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Onun âdet kavramını kullanmasının ontolojik bir yönü vardır. Ona göre Allah'ın yaptığı şeyler iki şekilde meydana gelmektedir. Birincisi; أن يكون بطريقة العادات “olağan/âdet şeklinde” meydana gelmesidir. İkincisi; أن تنقض العادة به “olağanüstü/harikulâde şeklinde” meydana gelmesidir. Ona göre Allah'ın âdâtın dışında bir eylemde bulunması, göndermiş olduğu peygamberin tasdik edilmesi için gereklidir.¹⁵⁰

Kâdî'nin ifadesine göre haberler konusunda geçerli olan âdetler, maslahata dayanan (العادة الجارية في أفعاله) ve Allah'ın fiillerinde câri olan (العادة التي طريقها المصلحة) âdetlerdir. Kâdî'ye göre Allah'ın âdâtın tersine birşeyler yapması caiz olmakla birlikte O'nun hikmeti, peygamberliğe delâlet (işaret) etmesi durumu dışında değişikliğe cevaz vermemektedir. Örneğin; haber konusunda âdet, birleştirici bir çağrı bulunmadıkça insanların aynı yalan üzere birleşmeyeceklerine yöneliktir. Bu konuda harikulâdeliğin meydana gelmesi (insanların yalan üzere birleşmeleri) düşünülemez.¹⁵¹

Kâdî'ye göre âdetin özelliklerinden bir diğeri bulunduğu toplumda muteber sayılmasıdır. Bu doğrultuda Kâdî, bir şeyin yaratıldığı ilk andan itibaren “âdet” olarak kabul edilmesini doğru bulmamakta ve buna itibar edilmeyeceğini ileri sürmektedir. Ayrıca teklif ortadan kalktıktan sonra da âdât'a itibar edilmez. Aynı şekilde bir şeyin olağan durumuyla, olağanüstü (nakdu'l-âde) durumu aynı anda meydana gelmemelidir. Eğer ikisi aynı anda ortaya çıkarsa bunların birbirinden ayırt edilmesi imkânsız olur ve her ikisi de normal âdet gibi kabul edilir.¹⁵²

Kâdî'ya göre diğer bir özellik de ilgili âdetin kimin için olduğunun bilinmesi gerektiğidir. Âdetlerin biliniyor (maruf) olması gerekmektedir¹⁵³ birlikte âdet olanını olmayandan ayırt edebilecek bir özelliğinin de bilinmesi gerekmektedir. Zira âdetler, çeşit çeşit olup bir âdetin bütün insanları kuşatması zarûrî değildir. Bazı toplumlarca nakdu'l-âde olan bir olgu başka toplumlar tarafından âdet olarak kabul edilebilmektedir. Âdet niteliğini taşıyan bir olgu da toplum tarafından zamanla olağan kabul edilip sıradanlaşabilmekte ve değişikliğe

¹⁴⁸ Recep Ardoğan, “Adetullah Ve Sünnettullah Kavramları Açısından Deizm” *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu* (Van: Ensar Yay., 2017): 157-171, 165.

¹⁴⁹ M. Sait Özervalı, “Hârikulâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16: 181.

¹⁵⁰ Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. el-Halil b. Abdillâh el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*, nşr. J.J. Houben (Beyrût: Matba'âtu'l-Kâtolikiye, 1962), 3: 449.

¹⁵¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 36.

¹⁵² Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 193, 197, 199; Kâdî, *Kitâbu'l-Mecmû'*, 3: 454. Kâdî'nin kullandığı kavramlara dair ayrıca bkz. Semîh Duğaym, *Mustalahâtu'l-Eş'arî ve'l-Kâdî Abdülcebbâr* (Lübnân: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 2002), 396. Ayrıca bk. Mustafa Bozkurt, “Kâdî Abdülcebbâr'ın Teklif Anlayışı”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 9/26 (2006), 211-231.

¹⁵³ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 205.

uğrayabilmektedir.¹⁵⁴ Dolayısıyla bir âdetin bütün insanları kuşatmasından söz edilemez. Bu açıdan Kâdî, âdetleri dillere benzetmiştir. Diller, zamanla değişebildikleri gibi âdetler de değişebilmektedir. Dolayısıyla bir dönem olağanüstü olan bir durum, zamanla olağan bir hal alabilmektedir. Aynı şekilde, olağan bir durumun da zamanla azalıp olağanüstü bir hal alması mümkündür.¹⁵⁵

Âdetlerle ilgili diğer bir husus da bir şeyin âdet sayılabilmesi için, süreklilik ölçütünün (miktarının) ne olduğudur. Yani bunun için belirli bir zaman diliminden veya belirli bir sayıdan söz edilebilir mi? Kâdî'ye göre bir şeyin âdet olabilmesi için belirli bir zamandan söz edilemediği gibi belirli bir miktardan da söz edilemez. Bu konudaki delil, bir şeyin genel anlamıyla âdet olduğunun bilinmesidir. Bazı durumlarda ise bunun bilgisine ayrıntılı bir şekilde sahip olabiliriz. Kâdî'ye göre mucizeler konusunda "bir şeyin âdet olduğu" bilgisi yeterlidir. O, bu durumu; "muhkem bir fiilin tek başına delalet etmesine ve failinin alim olduğuna işaret etmesi"ne benzetmiştir. Bunun delalet ölçüsü bilinmemekle birlikte genel itibariyle bilinmesi yeterli görülmüştür. Ona göre insanlar, alışageldikleri şeyleri belirli bir ölçü ve miktara bağlı kalmaksızın diğerlerinden ayırt edebilmektedirler. Aynı şekilde insanlar, ayrıntıları bilinmemekle birlikte "yalan üzere bileşmeleri mümkün olmayan kalabalığı", "tek kişiden" ayırt edebilmişlerdir.¹⁵⁶

Kâdî'ye göre geçmişin bilgisi elde etmenin yolu el-âde ileldir.¹⁵⁷ Bu ilke de sadece zarûrî bilgi ifade eden haberler yani mütevâtir için söz konusudur. Kâdî, zarûrî bilgi ifade eden haberi âdet üzerinden temellendirmekte ve meydana gelen bilginin gerçek sahibi olarak da Allâh'ı görmektedir. Yani meydana gelen zarûrî bilgi, Allâh'ın bir eyleminin neticesidir. Ona göre ilmin âdet gereği haberle meydana gelmesi, onun maslahatın gerektirdiği bazı şartlar çerçevesinde Allâh tarafından meydana gelmesine de engel değildir.¹⁵⁸ Haberin bu özelliği âdet ilkesinden kaynaklanmaktadır. Zira Kâdî'ye göre âdetle bulunması gereken özelliklerden biri, onun Allah'ın bir eylemi olmasıdır.¹⁵⁹ Ona göre âdâtın tekrar ve süreklilik kazanması da Allâh'ın hikmetiyle ilişkilidir.¹⁶⁰

Haberin âdetle olan münasebetinde önemli bir yer tutan hususlardan biri de haberin tekrarıyla alakalıdır. Kâdî'ye göre normal şartlarda muhbirin haberiyle ilim meydana gelmez. Haber, muhbirlerin tekrarı neticesinde ilim ifade edebiliyorsa bu durum onun âdeten / بالعادة meydana geldiğini göstermektedir.

¹⁵⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 194; adetlerin toplumdan topluma değişebileceğine dair bk. Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, 2: 746.

¹⁵⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 195. Ebû Hâşim'e göre de ilk etapta olağanüstü olan bir olay, tekrar neticesinde olağan bir hale dönüşebilmektedir. Örneğin Hz. Peygamber zamanında yıldızların kayması, mucize iken daha sonraları tekrar etmeye devam ederek sıradanlaşmıştır. Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 203.

¹⁵⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 199.

¹⁵⁷ Ebu'l-Hasen Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdilcebâr b. Ahmed b. el-Halil b. Abdillâh el-Hemedânî, *Nüket li Kitâbi'l-Muğnî* (Beyrût: Ma'hedu'l-İlmânî li'l-Ebhâsi'l-Şarkiyye, 2012), 250.

¹⁵⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 339, 346.

¹⁵⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 194-195, 204-205.

¹⁶⁰ Bk. İbrahim Aslan, *Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu* (Ankara: OTTO Yay., 2014), 189; Adatın Ku'ân'la ilişkisine dair ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Aslan, *Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu*, 188 vd.

Ayrıca tekrar sonucu haberlerin ilim ifade ettiği bilgisi, âdet haline gelir de yaygınlık kazanırsa; bu durum, ilim elde etmede bir metod veya yol olarak kabul edilmektedir.¹⁶¹

Bir haberin tekrar edilmesinden kasıt, onun bir kişi tarafından defalarca dile getirilmesi değil, çok kişi tarafından dile getirilmesidir. Yani âdet neticesinde haberle meydana gelen ilim, tek kişinin aynı haberi defalarca tekrar etmesiyle meydana gelmezken aynı olayın pek çok kişi tarafından tekrar edilmesiyle meydana gelebilmektedir. Ona göre âdet/ العادة, birden fazla kişinin naklettiği haberle bilginin oluşacağı yönündedir. Yani samî'in (işiten kişinin), kendinden öncekilerin haberini işittiği ve bu haberin kendisine ilim meydana getirdiği biliniyorsa, onun haberiyle de bilgi meydana gelebilir. Böyle bir bilgi bilinmiyorsa, kişide ilim meydana gelmez. Zira âdet, bu şekilde cereyan etmiştir.¹⁶²

İlmin, âdeten meydana geldiğinin bir göstergesi de dersin ezberlenmesi veya mesleklerin öğrenilmesi esnasında tekrara ihtiyaç duyulmasıdır. Her ne kadar haberin tekrarı âdeten olsa da sem'î teklife ihtiyaç vardır. Özellikle mükellef eğer Hz. Peygamber'in huzurunda değilse veya vefatından sonra yaşamışsa, sem'î teklifin olması zarûrîdir. Çünkü bu kişi sadece haber vasıtasıyla Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu dini tanıyıp hükümlerini bilebilir. Bundan dolayı sorumluluğunu yerine getirebilmesi için, şer'î teklifin çoğunluğunun ezberlenmesi gerekmektedir.¹⁶³

Kâdî'ye göre âdetin; biri sabit/durağan diğeri değişkenlik arz edebilen iki yönü vardır. Âdetin sabit olması, âdete kaynaklık eden haber konusunun, teklîf¹⁶⁴ veya vacip olan bir hususla alakalı olmasıdır.¹⁶⁵ Ona göre eğer âdet, teklîf ile ilgili bir konudaysa, bunun değişkenlik arz etmemesi gerekir. Bu konuda ittifakın tekliften kaynaklanıyor olması, âdetin değişmemesi için kesin bir delildir. Tekliften kaynaklanan nedenlerden dolayı, haberle meydana gelen ilim konusunda insanların durumları değişkenlik göstermez.¹⁶⁶

Kâdî'ye göre âdetin değişkenlik göstermesi durumu ise maslahat kaynaklı olmasındadır. Âdet, bazen maslahata binaen meydana gelir ki; taabbudî konularda maslahat değişkenlik arz ettiği gibi bu da değişebilmektedir. Mükelleflerin taabbudî konulardaki sorumlulukları birbirine eşit olmadığı gibi, Allâh'ın âdet cihetiyle yaptığı şeyler konusunda da durum böyledir. Çünkü maslahatlar kişi, durum ve mükellefin ihtiyaçlarına göre değişebilmektedir. "Bu bilginin meydana gelmesi için birden fazla yol ve metod bulunmaktadır. Bu konudaki maslahatlar, ibadetler konusunda olduğu gibi birbirinden farklı olabilmektedir. Taabbudî

¹⁶¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 347.

¹⁶² Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 340.

¹⁶³ Kâdî, *el-Muğnî*, 11: 380.

¹⁶⁴ Kâdî, bu kavramı şu şekilde açıklamaktadır: Bir kimseye külfetli gelen bir şeyi emretme veya onu yapmaktan sorumlu tutmaktır. Bir meşakkati barındırmakla birlikte, zorlamaya gitmeksizin, bir kişiden onu yapmasını veya yapmamasını istemektir. (Kâdî, *Şerhu'l-Usuli'-Hamse*, 510, *el-Muhît bi't-Teklif*, 11, *el-Muğnî*, 11: 270.)

¹⁶⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 15, 347.

¹⁶⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 348.

konularda mükellefler, a'yân¹⁶⁷ ve evkât bakımından birbirine eşit olmadıkları gibi, Allâh'ın âdet çerçevesinde yarattığı/yaptığı şeylerde de böyle bir eşitlik iddiasında bulunulmaz. Bununla beraber, ders okuma esnasında ezberlenen/öğrenilen bilgi sadece tekrarlar elde edilebiliyorsa, bu da âdet yasası çerçevesinde değerlendirilir. Buna göre bütün bilgilerin aynı yolla/şekilde meydana gelmesine de gerek yoktur.¹⁶⁸ Çünkü âdetin genel geçer yani sabit bir kuralı yoktur. Ezberleme esnasında, kişileri ezberlemeye götürecek tekrar sayısı da bu kabildendir. Ona göre bazen beş kişinin bazen on kişi ...'nin haberiyle ilim meydana gelebilmektedir. Bunu sınırlandıracak herhangi bir sayıdan söz edilemez. Zira bu sayıyı temellendirebilecek hiçbir delil yoktur.¹⁶⁹

Kâdî'ye göre haber konusuyla alakalı âdetin, bir diğer özelliği de onun müttefik (birleştirici) olması, muhtelif (ayrıştırıcı) olmamasıdır. Şayet böyle olmasaydı; (yani bir kişinin haberiyle ilim meydana gelip de diğer birinin haberiyle meydana gelmeseydi ya da zarûrî olarak haber vermeleri gerektiği bir hususta muhbirlerden bazıları haber verip bazıları vermeseydi) bizim gibi haberleri işiten ve birbirine karıştırabilenlerin, doğruluğunu bildiği haberlerin sıhhatini bilmemeleri gerekirdi. Eğer buna imkân verirsek, dünyada Mekke, Horasan ve Çin gibi ülkelerin bilinmediğine dair bize haber veren kişinin doğru sözlü olması gerekirdi. Kâdî, buna cevaz vermemekle beraber, kendiliğinden bize böyle bir haberi veren kişinin de yalancı olduğunu dile getirmektedir. Ona göre bu durum, bize haberler konusunda âdetin müttefik olduğunu açıklamaktadır. Eğer haberdeki âdet muhtelif olsaydı, bu durum zikrettiğimiz hususlara sebebiyet verecekti.¹⁷⁰ Kâdî'nin zikrettiği bu hususlar, haber ve haber kaynaklı âdetin, zarûrî bilgi çerçevesinde birleştirici rolüne işaret etmektedir.

Kâdî, "Az kişi hakkında âdet, muhtelifdir. Onların haberiyle, birilerinde kesin ilim meydana gelirken diğerlerinde meydana gelmez. Ta ki çoğalıp belli bir miktara geldikten sonra âdetin kendisinde müttefik olduğu bilinir" diyenlere şöyle cevap vermektedir: "Âdetin farklılık arz edebileceği herhangi bir hususta onun ittîfak edebileceği kesin bir miktardan/seviyeden söz etmek mümkün değildir." Kâdî, dersini ezberlemeye çalışan kişiyi bu duruma örnek olarak zikretmiştir. Zira derslerin ezberlenmesi konusunda âdet muhtelif olduğundan, belirli bir miktardan söz etmek mümkün değildir.¹⁷¹

¹⁶⁷ "Araz"ın mukabili olan ve varlığı kendisiyle kaim olan nesnedir. (Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 39.)

¹⁶⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 347.

¹⁶⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328-329.

¹⁷⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 360.

¹⁷¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 360.

2. Mütevâtir Haberin İfade Ettiği Bilginin Niteliği

Mütevâtir haberin ifade ettiği bilginin ne tür bir bilgi olacağı konusu alimler tarafından tartışılmıştır. Kimi alimler, bu tür haberin araştırma ve inceleme kapsamı dışında kalacağını ifade ederek zarûrî bilgi ifade etmesi gerektiğini söylemektedir. Kimi alimlere göre mütevâtirde aranan şartlara da bir inceleme ve araştırma neticesinde ulaşıldığından nazârî bilgi ifade etmektedir.

Bağdât Mu'tezile'sine mensup kelâmcıların bazılarına göre mütevâtir haberden elde edilen bilgi "zarûrî" değil, "nazârî bilgi"dir. Ebû Alî, Ebû Hâşim ve Ebû Abdillâh el-Basrî'nin de aralarında bulunduğu Basra Mu'tezilesi'ne mensup kelâmcıların pek çoğuna göre mütevâtir haber, zarûrî ilim kategorisinde yer almaktadır.¹⁷² Aynı şekilde Zeydî mezhebine göre de mütevâtir haber, zarûrî bilgi ifade etmektedir.¹⁷³ Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437); Şeyhayn (Ebû Hâşim ve Ebû Alî) ve Kâdî Abdülcebbâr'ı da aralarında zikrettiği Mutezilî âlimlerden pek çoğunun "mütevâtir haber"i zarûrî bilgi çerçevesinde değerlendirdiklerini söylemektedir.¹⁷⁴

Ebu'l-Kâsım el-Belhî (319/931), üzerinde görüş birliğine varılan (icma edilen) kelâm kaideleriyle ilgili; "isnada ve filan filandan aktarmıştır ifadelerine ihtiyaç duyulmayan mütevâtir" haberlerin kabulünü vacip görmektedir. Bununla beraber, Peygamber'in bir ihtiyaca binaen, çoğunluğu ilgilendiren bir konuyla ilgili söyledikleri, şu iki şart dahilinde kabul görür; ya kalabalık gruplar haber vermiş olmalı veyahut ümmet, onunla amel etmiş olmalıdır.¹⁷⁵ Bu düşünceden yola çıkarak, el-Belhî'nin mütevâtir haberin ifade ettiği bilgiyi zarûrî kategoride değerlendirdiği söylenebilir.

Kâdî, bu konudaki görüşünü net bir şekilde dile getirmektedir. Ona göre tevâtür konusunda doğru olanın, onun istidlâlî bilgi için bir yol olmayıp (وانه ليس بطريق للاستدلال) zarûrî ilim ifade etmesidir.¹⁷⁶ Dolayısıyla zarûrî bilgi ifade eden haber konusunda zikredilen bütün hususlar, mütevâtir için de geçerlidir. Ona göre tevâtür ehli, aktardığı şeyi zarûrî olarak bildiğinden muhbirlerin eylemiyle meydana gelen ilmin yok olması ve ortadan kaldırılması veya gizlenmesi söz konusu değildir. Zira oluşan ilim Allah'ın bir eylemidir. Aklen de büyük toplulukların bu seviyedeki bilgiyi unutulması veya muhbirlerin yanılması¹⁷⁷

¹⁷² Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin el-Hârûnî, *el-Müczî fi Usulî'l-Fıkh*, thk. Abdülkerîm Cedbân (San'â: Meclisü'z-Zeydî el-İslâmî, 2013), 2: 96; Ebû Kâsım el-Belhî ve Ebû Hâşim'in görüşleri için ayrıca bk. Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 552; el-Basrî, Kâdî Abdülcebbâr'ın bu konudaki görüşünü belirtmemiştir.

¹⁷³ Kadir Demirci, "Zeydiyye ve Hadîs", *İslami İlimler Dergisi*, 6/1, (Bahar 2011), 204.

¹⁷⁴ Ahmed b. Yahyâ, *Minhâcul'-'Vusûl*, 381; Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerâ*, 346; Fahreddîn er-Râzî'ye göre mütevâtirat zihnin akıl ve işitme yoluyla ulaştığı hükümlerdir. (Râzî, *el-Mahsul*, 1: 84) Ona göre elde edilmesi açısından mütevâtir haber, nazârî bilgi kapsamında olup (Râzî, *el-Mahsul*, 2: 82) ifade ettiği bilgi zarûrî bilgi cinsindedir. Râzî, *el-Mahsul*, 4: 230.

¹⁷⁵ Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ka'bî el-Belhî, *Kabûlü'l-'Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, thk. Ebî Amr el-Hüseyin b. Ömer b. Abdurrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kübübî'l-İlmiyye, 2000), 17.

¹⁷⁶ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 132.

¹⁷⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 66.

mümkün görülmemektedir.¹⁷⁸ Örneğin; Kitap, Sünnet ve İcmâ'nın tespit yolu tevâtür olduğu gibi¹⁷⁹ şeriat ve Kur'ân'ın korunması da mütevâtir nakilledir.¹⁸⁰ Bu doğrultuda tevâtüren nakledilmesi gerekip de nakledilmeyen herhangi bir hususun geçersiz olması gerekmektedir. Örneğin; Şiâ'nın iddia ettiği gibi bir imam varsa bunun tespiti ancak tevâtüren olmalıdır.¹⁸¹ Söz konusu iddianın bu denli yaygın olmaması haberin geçersizliğini gerektirmektedir.¹⁸²

Kâdî'ye göre mucizeler de sadece Müslümanların nakliyle sabit olmuş değildir. Bilakis tevâtür ve zarûrî yolla tespit edilmiştir. Bu konuda Müslüman ile kafir aynı konumdadır.¹⁸³

Tevâtür konusunda temas edilmesi gereken kavramlardan biri de mükteseb tevâtür ifadesidir. Kâdî, nazarî bilgiye götüren haberler konusunda, "Yalan olması halinde, beraberinde bulunması mümkün olmayan bir durumun kendisine eşlik ettiği haber"i anlatırken, bu kısmın hocaları tarafından "mükteseb tevâtür" diye nitelendirildiğinden bahsetmekteyse de bu konudaki görüşünü net bir şekilde açıklamamıştır.¹⁸⁴ Ancak *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn* adlı eserinde doğruluğu istidlâlî olarak bilinen haberleri sayarken "apaçık olaylar hakkında yalan üzere birleşmeyecek sayıda kişinin aktardığı haber" ifadesine yer vermiştir.¹⁸⁵

Mükteseb tevâtür kavramını daha önceleri Cessâs da kullanmıştır. O, haberi mütevâtir ve mütevâtir olmayan şekilde iki kısma ayırdıktan sonra mütevâtiri de zarûrî bilgi ve nazarî bilgi ifade eden şekilde ikiye ayırmıştır.¹⁸⁶

Kâdî'nın çağdaşı Bakıllânî, mütevâtir haberin zarûrî bilgi ifade ettiğini kabul ederken Kâdî'nın öğrencisi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî ise mükteseb olarak kabul etmektedir. Mütevâtir haberin zarûrî bilgi ifade ettiğini söyleyenler ise hiçbir şarta itibar etmemişlerdir. Bu ilmin, ravilerin durumlarının incelenmesiyle değil, Allâh'ın bir eylemi sonucu gerçekleştiğini söylemektedirler. Allâh'ın böyle bir şey yapması durumunda, mütevâtir şartlarının sağlanmış olacağı bilinmelidir.¹⁸⁷

el-Basrî, haberi nakleden ravi sayısının beşten fazla olması gerektiği şartının, mütevâtir haberin mükteseb yani nazarî bilgi kategorisinde değerlendirenler için geçerli olduğunu da söylemektedir. Yani mütevâtir haberin zarûrî bilgi ifade ettiğini söyleyenler için bu şart söz konusu değildir.¹⁸⁸ Kâdî ise bilgiyi merkeze

¹⁷⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 94.

¹⁷⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 64.

¹⁸⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 101.

¹⁸¹ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 66.

¹⁸² Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 101-102.

¹⁸³ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 144.

¹⁸⁴ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 333.

¹⁸⁵ Kâdî, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*, 268.

¹⁸⁶ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3:37-47.

¹⁸⁷ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 561.

¹⁸⁸ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 561; Yahyâ b. Hüseyin el-Hârûnî de bu haberin nazardan müktesep olmadığını zarûrî olduğunu ifade etmektedir. Aksi halde zarûrî bilinen şeyler hakkında şu hususların herkes tarafından bilinmesi gerekirdi: Sayısal çoğunluk, yalan üzere bileşemedikleri, dâ'îlerin ittifakı ve muhbirlerin doğruluğuna işaret edecek diğer hususların bilinmesi gerekir. Hârûnî, *el-Mücciz*, 3: 97.

aldığından ona göre zarûrî bilginin meydana gelmiş olması, aynı zamanda haberin dörtten daha fazla kişi tarafından rivayet edilmiş olduğunu da gösterir. Ancak nakledeni dördü aşan her haber zarûrî bilgi ifade etmez. Bu durumdaki bir haber sadece zarûrî bilgi meydana getirebilmeye adaydır.¹⁸⁹

Kâdî, mütevâtir haberden elde edilen bilgiyi mükteseb olarak kabul edenlerin bulunduğunu bize aktarırken bunların isimlerini zikretmemektedir. Ancak bu gurubun mütevâtir haber için öne sürdüğü şartı bize aktarmaktadır: “Nakli üzerinde ittifak ettiklerinden dolayı, yalanın karışmadığı, muhbiri belli olan ve kalabalık bir grup tarafından aktarılan haber hakkında; eğer aktaranları arasında herhangi bir anlaşma/uzlaşa yoksa doğru olduğuna hükmedilir. Haberin bu şekilde aktarılmış olması, yalan olabilme ihtimalini ortadan kaldırır.” Kâdî'nin hocaları şu durumlarda, bu tür haberlerin doğruluğuna hükmedileceğini ifade etmişlerdir: Bir veya birkaç kişi, tanıklık ettiği bir olayı haber verdiklerinde, pek çok kişinin de bu olaya tanıklık ettiğini iddia eder ve onlardan hiçbiri de bu durumu inkâr etmezse, bunun doğruluğuna hükmedilir.¹⁹⁰

Kâdî, manevi mütevâtir kavramına yer vermemiştir. Çünkü ona göre zann ve ilim ayrı kategorilerde bulunmaktadır. Her ne kadar zann ifade eden haberler birbirine destek olabiliyorsa da bir üst kategoride yer alan ilim (kesin bilgi) seviyesine çıkamazlar.¹⁹¹ Dolayısıyla manen tevâtürde söz konusu ortak mana veya rivayetlerin bir araya gelerek ilim (kesin bilgi) seviyesine çıkması da mümkün değildir.

Öğrencisi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'ye göre, haber neticesinde zarûrî bilgi meydana gelmişse, bu haberde şu şartlar gerçekleşmiştir: İşitenler için bu haber, zarûrî olarak bildikleri bir şey değildir. - Haber verenler dört kişiden fazladır. - Haberi aktaranlar, haber verdikleri şeyi zarûrî olarak biliyordur. - İlgili haberle bir muhatapta bilgi meydana gelmişse, aynı koşullarda bulunan diğer muhataplarda da bilgi meydana gelmiştir.¹⁹² Bu şartlar, Kâdî'nin zarûrî bilgiye götüren haberin şartlarıyla aynı doğrultudadır.¹⁹³

Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, istidlâli (هو ترتيب علوم يتوصل به إلى علم اخر) şeklinde tanımlayarak, mütevâtir haberin de bu kabilden olduğunu söylemektedir. Zira “Biz, muhbirin; yalan söylemesini gerektiren bir sebebinin bulunmadığını, hiçbir karışıklık bulunmayan bir şeyden haber verdiğini ve kendi görüşünü aktarmadığını bildiğimizde onun yalana yeltenmeyeceğini ve bunu gerektirecek bir sebebin bulunmayacağını biliriz.” Bu bilgiler çerçevesinde yalan olmadığı ortaya çıkan haberin doğruluğu tespit edilmiş olmaktadır.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328.

¹⁹⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 333.

¹⁹¹ Bk. M. Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadîs Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006), 108; Kâdî'nin konuyla ilgili görüşleri için bk. Eraslan, *Kâdî Abdülcebbâr'da Haber Nazariyesi*, 134.

¹⁹² Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 561.

¹⁹³ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328-329.

¹⁹⁴ Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2: 552.

Özetle ifade edilecek olursa; Kâdî'ye göre dinî konularda çoğunluğun haberine uyma zarûrîliği, haber verilen şeyin doğruluğu ile ilgili bilgimize bağlıdır. Çoğunluğun verdiği haberin doğruluğuyla ilgili bizde bilgi/ilim meydana gelirse, ona uymamız vacip olur. Haberin doğruluğuna dair bilgimiz de haberde mütevâtir şartının bulunması ve çeşitli karinelerle desteklenmiş olmasıyla alakalıdır.

Topluluğun kaynaklık ettiği haberden zarûrî bilgi ifade eden mütevâtir haber hem olayın tespiti hem de sıhhatiyle alakalıdır. Mütevâtir haber, zarûrî bilgi ifade ettiğinden bu bilginin faili Allâh'tır. Kişinin bu bilgiyi öğrenmekten kaçınması mümkün değildir. Bu haberi nakleden büyük grupların yanılması veya haberi unutulması da mümkün değildir.¹⁹⁵ Dolayısıyla bilgi değeri açısından mütevâtir haberle zarûrî bilgi ifade eden haberin aynı sonucu doğurdukları söylenebilir.

Çoğunluğun haberine uyma zorunluluğu, haber verdikleri şeyin doğruluğu (sıhhati) yönünde bizde ilim meydana geldiği vakittir. Bu da topluluğun kaynaklık ettiği haberlerde tevâtür şartlarının oluşmasıyla meydana gelmektedir. Bu durumda da hüccet, haber değil; ilgili haberden elde ettiğimiz "ilim" olmaktadır.¹⁹⁶

Kâdî'ya göre zarûrî bilgi eylemimize, seçimimize ve ihtiyaçlarımıza bağlı değildir.¹⁹⁷ Dolayısıyla yukarıda zikredilen şartların oluşmuş olması, aktarılan bilgiyi zorunluluk kategorisine dahil etmez. Yani bunun için belirli şartlar yoktur. "Bir haber şu vasıfları taşıyorsa zarûrî bilgi ifade eder" denilemez. Ancak haberle zarûrî olarak ilim meydana gelmişse, o konudaki haberlerin asgari olarak zikredilen iki şartı taşıyor olması gerekmektedir.

Kâdî, bu tür haberi işiten ve nakledenler için şu hususları zikretmiştir: "Bu tür haberlerin, onu duyanlardan sadece bir kısmı için bilgi değerini taşıması doğru değildir." Yani haberin bilgi ifade etmesi, haberi duyanların tamamı için geçerlidir. Bu haberi duyanlardan (sâmi') bir kısmı için bilgi ifade etmesi, diğer bir kısmı için bilgi ifade etmemesi söz konusu değildir. Aynı şekilde haberi aktaranlardan bir kısmının haberiyle bilginin meydana gelmesi, diğer bir kısmının haberiyle bilginin meydana gelmemesi de düşünülemez. Burada sayı ve sıfat müttefiktir.¹⁹⁸

Sonuç

Kâdî Abdülcebbâr, Sümeniyye ve Berâhime fırkalarının haberin bilgi ifade etmeyeceği yönündeki görüşlerini reddetmek ve habere dayanan İslâm'ın ana kaynağı Kur'ân, Sünnet ve İcmâ'nın bilgi değerini ispatlamak üzere kendisinden önce temelleri atılmış olan mütevâtir haberi rasyonel bir zemine oturtmuştur. Zorunlu bilgi ifade eden bu teori, İslâm düşüncesi içerisinde bulunan İmâmiyye mezhebinin imâmet ile ilgili görüşlerini reddetmek için de kullanılmıştır.

¹⁹⁵ Kâdî, *el-Muğnî*, 20-1: 94.

¹⁹⁶ Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. el-Halil b. Abdillâh el-Hemedânî, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr. Fuâd Seyyid (Tûnus: Dâru'l-Kütübî't-Tûnusiyye, 1974), 188.

¹⁹⁷ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 342.

¹⁹⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 328.

Haber'in "zorunlu bilgi ifade eden" kısmını oluşturan mütevâtirin şartları hususunda şu sonuca varılmıştır. Zarûrî bilgi ifade eden haberde "haber verilen şeyin, muhbir tarafından zarûrî bir şekilde biliniyor olma" şartının bulunması konusunda alimler ittifak halindedirler. Ancak ravi sayısı ile ilgili diğer şartlar konusunda herhangi bir uzlaşma söz konusu değildir. Çünkü âdet'i belirleyecek net bir sayıdan söz etmek imkânsızdır. Kâdî Abdülcebbâr da bu hususu vurgulamıştır. Kur'ân'da geçen rakamlardan birinin diğerlerine karşı daha öncelikli olmadığı dile getirilmiştir. Bilginin ravi sayısına bağlanması durumunda, kaçınıcı ravide meydana geldiği veya geleceği hususunun tespiti imkânsız olduğundan bu şart geçersiz kabul edilmiştir. Bu tür bilgileri duyduğumuz andan itibaren bizde ilim meydana gelmektedir.¹⁹⁹ Dolayısıyla bu tür haberlerde sayısal açıdan belirli bir ravi sayısından söz edilmez. Nitekim Kâdî de zarûrî olarak bilinen/mütevâtir haberin araştırma kapsamı dışında kaldığını ifade etmiştir.²⁰⁰

Kâdî, hem haberi bilgi kaynağı olarak görmeyenlerle mücadele etmek hem de İslam'ın temel kaynaklarını temellendirmek üzere bu tür haberleri rasyonel bir zemine oturtma girişiminde bulunmuştur. Bunun için de âdetullahı veya tabiat kanunları anlamına gelen "el-âde" kavramını kullanmıştır. Çünkü âdetler, insanlar nezdinde itibar gören, geçerli olan, daha nesnel ve rasyonel bir hüviyete sahiptir.

Kaynakça

Âmidî, Ebû'l-Hüseyn Seyyid'ü-Dîn Alî b. Ebî Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. Thk. Abdurrazzak Afîfî. Beyrût: Mektebetü'l-İslâmî, ts.

Ardoğan, Recep. "Adetullah Ve Sünettullah Kavramları Açısından Deizm". *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. 157-171. Van: Ensar Yay., 2017.

Arslan, Hammet. "Maturidi'nin Eleştirdiği "Sümeniyye" Budizm midir?". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefilik Maturidilik-*. 527-537. Kastamonu Üniversitesi Matbaası: 2017.

Aslan, İbrahim. *Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu*. Ankara: OTTO Yay., 2014.

Atik, Bilal. "Mucize-Sünettullah İlişkisi Bağlamında İcâzu'l-Kur'ân". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/ 2 (2018): 185-216.

Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci. Mutezil'enin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001.

Bağdâdî, İbnü'n-Nedîm Ebu'l-Ferec Muhammed b. Muhammed el-Verrâk. *el-Fihrist*. Thk. İbrâhîm Ramazan. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1997.

Bâkılânî, Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım Ebû Bekir. *Kitâbu't-Temhîd*. Tas. Richerd Yusuf Mekariji el-Yesû'î. Beyrût: Mektebet'ş-Şarkiyye, 1957.

¹⁹⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, 15: 375.

²⁰⁰ Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 31; Ebu Hâşim de aynı görüşte olduğuna dair bk. Kâdî, *el-Muğnî*, 16: 31.

- Bâkılânî, Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım Ebû Bekir. *Kitâbu't-Temhîd*. Tsh. Richerd Yusuf Mekariji el-Yesû'î. Beyrût: Mektebet'ş-Şarkiyye, 1957.
- Bâkılânî, Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Kâsım, Ebû Bekir. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Usâm el-Kudât. Ummân: Dâru'l-Feth, 2001.
- Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. et-Tayyib el-Basrî. *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fikh*. Thk. Muammed Hamidullâh, Ahmed Bekîr, Hasan Hanefî. Dimeşk: el-Ma'hedu'l-İlmiyyi'l-Frensiyyi li'd-Dirâseti'l-Arabiyyi, 1965.
- Bîrûnî, Ebu Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Fi Tahkiki Mâ Lil-Hind*. Haydarabad: y.y 1958.
- Bozkurt, Mustafa. "Kâdî Abdülcebbâr'ın Teklif Anlayışı", *Dini Araştırmalar Dergisi* 9/ 26 (2006): 211-231.
- Cessâs, Ahmed b. Alî Ebû Bekir er-Râzî el-Henefî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*. Kuveyt: Vizâretu'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 1994.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî. *es-Sihâh (Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye)*. Kahire: Daru'l-Hadîs, 2009.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî ez-Zeyn eş-Şerîf. "العادة", *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed. *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkıh*. Thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyda. Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Kitâbu'l-İrşâd*. Kâhire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009.
- Cüveynî, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Luma' fi Kavâidi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*. Thk. Favkî Hüseyin Mahmûd. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- Demirci, Kadir. "Zeydiyye ve Hadîs". *İslami İlimler Dergisi*. 6/1, (Bahar 2011): 193-218.
- Duğaym, Semîh. *Mustalahâtu'l-Eş'arî ve'l-Kâdî Abdülcebbâr*. Lübnân: Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 2002.
- el-Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ka'bî. *Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*. Tah. Ebî Amr el-Hüseyn b. Ömer b. Abdurrahîm. Beyrût: Dâru'l-Kübübi'l-İlmiyye, 2000.
- el-Hemedânî, Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. el-Halil b. Abdillâh. *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-Teklîf*. Nşr. J.J. Houben. Beyrût: Matba'âtu'l-Kâtolikiye, 1962.
- Emiroğlu, Kudret, Suavi Aydın. "Adet", *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Eraslan, Abdulvasıf. *Kâdî Abdülcebbâr'da Haber Nazariyesi*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2019.

Erdoğan, Mehmet. "âdet", *Fıkıh ve Hukuk Terimler Sözlüğü*. İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.

Güç, Ahmet. "Sümeniyye", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*. 38: 132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Halîlî, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ el-Bağdâdî. *el-Mutemed fi Usulî'd-Dîn*. Thk. Vedit' Zeydân Hadâd. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1986.

Halîlî, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyyin b. Muhammed b. Halef b. el-Ferrâ el-Bağdâdî. *el-Udde fi Usûli'l-Fıkh*. Thk. Ahmed b. Alî Seyr el-Mubârekî. Riyad: y.y 1990.

Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: OTTO Yay., 2012.

Hârûnî, Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin. *el-Müczî fi Usulî'l-Fıkh*. Thk. Abdülkerîm Cedbân. San'â: Meclisu'z-Zeydî el-İslâmî, 2013.

Hattâbî, Ebû Süleymân Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Büstî. *Beyânu İ'câzi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl. Mısır: Dâru'l-Meârif 1976.

Havârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. *Mefâtifu'l-Ulûm*. Beyrût: Dâru'l-Menâhil, 2008.

Hemedânî, Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. el-Halil b. Abdillâh. *Nüket li Kitâbi'l-Muğnî*. Beyrût: Ma'hedu'l-Almânî li'l-Ebhâsi'l-Şarkıyye, 2012.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrîm el-İfrîkî el-Mısırî. "خير". *Lisânu'l-Arab*. Beyrût: Dâru Sâdir, 1993.

İsferâyînî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. *el-Fark Beyne'l-Firak*. Tahkik: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1995.

Kâdî, Abdülcebbâr Ahmed. *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Nşr. Fuâd Seyyid. Tûnus: Dâru'l-Kütübi't-Tûnusiyye, 1974.

Kâdî, Abdülcebbâr b. Ahmed. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*. Thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

Kâdî, Abdülcebbâr b. Ahmed. *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*. thk. Muhammed Umâra. (*Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde) Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1987.

Kâdî, Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yay., 2013.

Kelacî, Muhammed Ravâs. Hamid Sâdık Kenîcî. "العادة", *Mu'cemu Luğati'l-Fukahâ*. b.y Dâru'n-Nefâis, 1988.

Keskin, Halife. *İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi*. İstanbul, Beyan Yayınları, 1997.

- Koloğlu, Orhan Şener. "Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime". *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004): 159-193.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. Thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. İstanbul: Mektebetu'l-İrşâd, 2001.
- Memiş, Murat. *Mu'tezili Bir Bakışla Bilgi Problemi*. Ankara: Sarkaç Yay, 2011.
- Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Kitâbu Minhâci'l-Vusûl ilâ Meânî Mi'yâri'l-Ukûl fi İlmi'l-Uşûl*. Benhâ (Mısır): Muessesetü'l-İhlâs Li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2005.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebşîretu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*. Thk. Hüseyin Atay. Ankara: DİB Yayınları, 1993.
- Özervalı, M. Sait. "Hârikulâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 181-183. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetüllah*. Ankara: Fecr Yay., 2017.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin. *el-Mahsûl fi İlmi Usûli'l-Fıkh*. Thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî. b.y., Muessesetü'r-Risâle, 1997.
- Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *Cimâu'l-İlim*. b.y., Dâru'l-Âsâr, 2002.
- Şerîf el-Murtazâ, Alî b. el-Hüseyin Mûsâ el-Mûsevî. *ez-Zerîa ilâ Usûli'ş-Şerî'a*. Thk. İmâm Sâdık Müessesesinin İlim Heyeti. Kum: İmâm Sâdık Müessesesi, ts.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *et-Tabsire fi Usûli'l-Fıkh*. Thk. Muhammed Hasan. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1972.
- Tümer, Günay. "Berâhime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 329-333. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yörükân, Yusuf Ziya. "İslâm Menabiinde Şamanlık", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* yıl: 5/21. 36-59. İstanbul: Bürhanettin Matbaası, 1931.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrazzak el-Hüseyinî Eb'ul-Feyd. "عود", *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Thk. Heyet. b.y., Dâru'l-Hidâye, ts.